

Zicht

2019 - 3

Tijdschrift voor gereformeerd zicht op politiek en maatschappij

Thema

Het perfecte leven en de goede dood

6 Absolute zelfbeschikking heb je alleen maar op een onbewoond eiland. Maar daar heb je er helemaal niets aan.

prof. dr. Paul Frissen

34 Ik ben altijd wat voorzichtig met de overheid. Ik geloof veel meer in wat gewone mensen kunnen doen.

prof. dr. Dirk De Wachter

Het perfecte leven en de goede dood

1	Weloverwogen beslissen <i>drs. Jan Schippers</i>	BLIKOPENER
2	Zuchten <i>ds. F. van Binsbergen</i>	BIJBELSTUDIE
6	'Gezonde democraat bestrijdt de totalitaire verleiding' <i>drs. Jan Schippers interviewt prof. dr. Paul Frissen</i>	INTERVIEW
17	ZIE MIJ! Ouderen zijn beschermwaardig <i>column door Teunis Stoop</i>	FOCUS
18	"Het lijntje tussen voltooid leven en suicide is flinterdun" <i>drs. Kees van der Staaij</i>	KIJK VANUIT DE KAMER
23	Problemen in de ouderenzorg: de angel zit in onszelf <i>Arthur Alderliesten</i>	THEMA
29	Thuis in Zuid: Liefde en aandacht maken veel los! <i>Rianne Breeman-Nijburg</i>	LOKAAL VIZIER
34	"Ikkigheid ontgaat in ledigheid" <i>drs. Jan Schippers interviewt prof. dr. Dirk De Wachter</i>	INTERVIEW
43	Geen rust na veertig jaar <i>mr. Marie-Thérèse Hengst</i>	BRANDPUNT
44	Abortus als symptoombestrijding <i>Marije van Dijk-Bor en Aris van Dijk MSc</i> <i>interviewen Kees en Anne-Mieke van Helden</i>	INTERVIEW
54	CRISPR-Cas: Knippen en plakken van leven <i>Anne Kersten, Nanja Mol, e.a.</i>	SGP-JONGEREN
61	Over de waardigheid van het menselijk embryo <i>mr. Diederik van Dijk en drs. Elise van Hoek-Burgerhart</i>	THEMA
66	Een vergeten minderheid <i>dr. Klaas Ruitenberg</i>	THEMA
75	Vingerwijzingen: Over leven volgens het natuurrecht <i>dr. Hans van de Breevaart</i>	POLITIEK KLASSIEK
86	Taboes eerlijk bespreken, nuances willen zien <i>drs. Jan Schippers en Jan Mark ten Hove MA</i>	BOEKENSCHAP
95	Wij zijn meer dan ons brein <i>prof. dr. André Aleman</i>	PERSPECTIEF

“Weloverwogen beslissen”

Daar de mensen geen geneesmiddel wisten tegen de dood, de ellende en de onwetendheid en toch gelukkig wilden zijn, hebben zij bedacht er maar niet aan te denken.

Blaise Pascal (1623-1662)

Bij het maken van een rondje langs diverse ‘neutrale’ websites die voorlichting geven over abortus, viel het mij op dat vrijwel nergens duidelijk ter sprake komt dat de vrouwen waarover het gaat op het punt staan te beslissen over het levenslot van hun nog niet geboren kindje. Hoogstens wordt daarop gehint in verhullende termen, zoals ‘het laten beëindigen van de zwangerschap’ en: een abortus is toegestaan tot de 22e week van de zwangerschap, omdat daarna ‘het vruchtje’ buiten de baarmoeder levensvatbaar is.

Pardon? Vruchtje? Dik twaalf jaar geleden keek ik naar een schermpje waarop ons nog niet geboren dochttertje was te zien. Mijn vrouw was in de twaalfde week van de zwangerschap. Nog weet ik hoezeer verrast ik was. Op het scherm zag ik duidelijk afgetekend een mini-mensje, met ruggengraat, hoofd, armpjes, beentjes en een wat groot uitgevallen kloppend hartje. De suggestie dat het bij 22 weken (dus 10 weken later) om ‘een vruchtje’ gaat, is geen ‘neutrale voorlichting’ die bijdraagt aan een ‘weloverwogen beslissing’.

Het ongenueanceerde streven om taboes te doorbreken verdraagt zich moeizaam met kritische reflectie. Gaan we als samenleving niet al te lichtvaardig om met zulke ingrijpende levensbeslissingen? Of willen we het gegeven dat er leven doodgemaakt wordt niet serieus meewegen? Pro-choice’ers willen dit niet eens onder ogen zien, omdat hiermee ‘moderne geloofsartikelen’ zoals de keuzevrijheid en zelfontplooiing van de vrouw (in het geval van abortus) of de zelfbeschikking van de patiënt (in het geval van euthanasie) niet het volle pond krijgen. Hoe weloverwogen!

Is het verbazend dat bij mensen die iets dieper nadenken een onbehaaglijk gevoel naar boven komt, dat veel mensen zich geen raad weten met tegenvallers, met het lijden en met de vraag naar de zin van het leven? Dat zijn vragen waar iedereen vroeger of later mee geconfronteerd wordt, geen mens uitgezonderd.

Daarom deze editie van Zicht over vragen als: Wat is perfect leven? Wat is een goede dood? Volgens Blaise Pascal is het beter om daar wel over na te denken.

Jan Schippers,
eindredacteur

Want wij weten, dat het ganse schepsel te zamen zucht,
en te zamen als in barensood is tot nu toe.
[Romeinen 8 vers 22]

Ds. F. van Binsbergen, predikant van de hersteld hervormde gemeente te Schoonrewoerd

Zuchten

Stellig schrijft Paulus, 'wij weten'. Het gaat hier dus niet om bijzondere kennis van een individu. Zoals bijvoorbeeld Paulus die als enige kennis heeft gehad van de derde hemel. Het 'weten' dat hij hier verwoordt, is kennis die de gelovigen in de gemeente van Christus te Rome allen eigen is. We kunnen zonder schroom stellen, dat dit 'weten' ieder wedergeboren kind van God nadien in zekere zin (her)kent. Zo gezien zijn de woorden van Paulus in Romeinen 8 vers 22 een spiegel. Horen wij bij die 'wij' en kennen wij wat zij kennen?

DE SCHEPPING LAAT VAN ZICH HOREN

Waar gaat het hier om? Om het zuchten van het ganse schepsel in al haar delen. Op basis van de grondtekst en binnen deze context doelt Paulus met het ganse schepsel op al het geschapene, behalve de mens. Dat alles zucht tot in de diepste vezels van hun bestaan.

Paulus is zich er met zijn lezers van bewust dat al het geschapene dat van God geen stem kreeg, hen wel wat laat horen. Zij weten dat het ganse schepsel ontevreden is buiten het paradijs. Heel de schepping was in al haar delen toegelegd op het doel van de verheerlijking van de Schepper. Heel de schepping is echter door de val van Adam en door de straf van God daarop onderworpen aan de ijdelheid (vers 20). Ze mist haar doel en daarom predikt heel die schepping zonder woorden de werkelijkheid van na de zondeval.

Zo op het eerste gezicht reiken deze woorden ons een algemene waarheid aan. Er zijn veel mensen die geen wedergeboorte meemaakten, die toch (h)erkennen dat de schepping zucht. Het zuchten heeft voor hen de klank van lijden. En het lijden van het geschapene is moeilijk te ontkennen. Dat weet eigenlijk iedereen. De

vraag is echter hoe wij dat wegen en waar wij de oorzaak daarvan zoeken. Dood, ziekte, gevaar, natuurgeweld et cetera horen namelijk volgens het klassieke verstaan van Gods openbaring niet bij het leven. Sterker nog, ze zijn gevolg van onze opstand tegen God.

Kennis van goed en kwaad blijkt bij ons niet in goede handen. Immers, zucht de schepping niet mede onder onze jacht naar meer voor minder? Lijden flora en fauna niet mede onder onze uitbuiting? Net zo min als de dood bij het door God oorspronkelijk geschapen leven hoort, getuigt de dierentuin en een stal vol plofkippen ervan hoever wij weg zijn bij Gods oorspronkelijke doel. In een tijd waarin alles maakbaar en beheersbaar lijkt te zijn, loopt het ons uiteindelijk gruwelijk uit de hand.

GEEN DOODSNOOD, MAAR BARENSNOOD

Toch doelt Paulus op meer. Het is hier niet zomaar een algemene waarheid, dat het zuchten van de hele schepping ons de werkelijkheid buiten het paradijs predikt. Het zuchten van de schepping is namelijk geen doodsnood, maar barensnood. Het zijn de weeën naar de geboorte van een nieuwe aarde waarop Gods heerlijkheid en gerechtigheid zullen wonen. Dat is waar het hierom gaat. De hele schepping laat het hoofd niet hangen in een machteloze doodstrijd. Paulus weet met zijn lezers dat de hele schepping het hoofd omhoogsteekt. Het zuchten is geen klagen, maar verwachten. In Romeinen 8 vers 19 schrijft Paulus, dat het schepsel, als met opgestoken hoofd, de openbaring van de kinderen Gods verwacht. Wat wil dat zeggen? Dat al het geschapene dat van God geen stem kreeg, veelzeggend van zich laat horen. Heel die schepping wacht op de opstanding der doden. Het ganse schepsel zucht verwachtingsvol naar het tijdperk van de nieuwe aarde.

Dood, ziekte, gevaar,
natuurgeweld et cetera
horen namelijk volgens
het klassieke verstaan van
Gods openbaring niet bij
het leven. Sterker nog,
ze zijn gevolg van onze
opstand tegen God.

VERLOSSING VAN SLAVERIJ

Op het moment dat kinderen van Adam, die om Christus wil zijn vrijgemaakt van het vonnis, de heerlijkheid van hun eeuwige zaligheid zullen binnen gaan, zal ook al het geschapene dat ooit werd meegesleurd in de val, opstaan van onder de dienstbaarheid der verderfenis. Zij zal delen in de vrijheid van de heerlijkheid van de kinderen van God en weer werkelijk tot haar doel komen (vers 21). Daar zullen de aangenomen kinderen Gods verlost zijn van hun oude lichaam en vlees, ter ere Gods, de aarde weer bewonen zonder zonde en in volle harmonie met Gods wil en doel leven. Daar waar God zal zijn, alles en in allen, daar kan en zal ook weer *de wolf en het lam samen weiden, en de leeuw zal stro eten als een rund* (Jesaja 65 vers 25). *En de wolf zal met het lam verkeren, en de luipaard bij den geitenbok nederliggen; en het kalf, en de jonge leeuw, en het mestvee te zamen, en een klein jongske zal ze drijven. De koe en de berin zullen te zamen weiden, haar jongen zullen te zamen nederliggen, en de leeuw zal stro eten, gelijk de os. En een zoogkind zal zich vermaken over het hol van een adder; en een gespeend kind zal zijn hand uitsteken in de kuil van den basilisk. Men zal nergens leed doen noch verderven op den gansen berg Mijner heiligheid; want de aarde zal vol van*

RietvelddeJong
accountants en belastingadviseurs

RietvelddeJong
interim consultancy

Burgemeester Uilkensstraat 24
2861 AE Bergambacht
Telefoon: 0182 – 64 54 54
Fax: 0182 – 35 76 55
E-mail: info@rietvelddejong.nl
www.rietvelddejong.nl

UW BEDRIJF IS ONZE ZORG!

VAN LAAR REKLAME | GROOT FORMAAT PRINTS

SCHAAL 1:1 OF GROTER?

ONTWERP & REALISATIE VAN:

- | Autobeleettering | Reklameborden | Gevelreklame |
- | Lichtreklame | Bouwborden | Drukwerk | Reklamezuilen |
- | Promotiekleding | Relatiegeschenken | Groot formaat prints |
- | Presentatiesystemen | Vlaggen- en vlaggenmasten |

VAN LAAR
REKLAME

Bellstraat 15 | 3771 AH Barneveld
(T) 0342 - 400 968 | (F) 0342 - 400 469
(E) info@vanlaarreklame.nl | (I) www.vanlaarreklame.nl

sallux
PUBLISHING

'Sallux Publishing' is de uitgeverij van Sallux | ECPM Foundation.

Wij ontwikkelen publicaties op basis van onze studies en studies van onze lidorganisaties. De naam Sallux komt van "zout" en "licht" in het Latijn, en dat is precies wat wij willen brengen! Sallux brengt, door de bijbel geïnspireerde, politieke oplossingen voor Europa door het organiseren van relevante evenementen over politieke onderwerpen die belangrijk zijn voor Christenen. Daarnaast publiceren wij relevante analyses, vooruitstrevende ideeën en beleidsoplossingen. Sallux Publishing boeken zijn wereldwijd beschikbaar via onze eigen online boekenwinkel, en vele externe boekenwinkels online en offline te bestellen. We werken aan een breed scala aan onderwerpen samengevat met de volgende iconen: (Menselijk) leven, Familie, EU (instituten), maatschappij, Economie, Vrijheid, Milieu en globale vraagstukken. Onze publicaties zijn voornamelijk Engelstalig!

Bestel online: sallux.eu/bookstore

Kortingscode: Wij bieden een korting van **10%** met onze speciale European Post (www.europeanpost.co) kortingscode: TEP2019

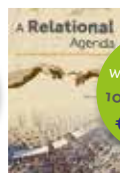

€ 6,00
with TEP2019
10% Discount
€ 5,40

Thoughtful Eating

Door Hannah Eves, Katherine Martin, Andrew Phillips, Peter Redmayne.

Dit boek gaat in op de hoge ecologische en sociale kosten van moderne voedselsystemen en biedt theologische reflecties op de onderling verbonden relaties tussen God, de mensheid en de niet-menselijke schepping.

€ 25,00
with TEP2019
10% Discount
€ 22,50

A Relational Agenda

Bewerkt door Jonathan Tame

Dit boek is een compilatie van vijf rapporten, waarvan er twee het algemene concept van relationeel denken bespreken, terwijl de anderen laten zien hoe het kan worden toegepast op drie hedendaagse kwesties: de noodzaak van monetaire hervorming, de uitdagingen van kunstmatige intelligentie (AI) en de ethiek van beloning.

€ 15,00
with TEP2019
10% Discount
€ 13,50

A Community of Peoples; Europe's values and public justice in the EU

Door Sander Luitwieler

Dit boek biedt een positief, kritisch beeld van de EU. Deze visie combineert het belang van integratie met de gehechtheid aan de culturele diversiteit tussen de lidstaten. Het gaat erom het juiste evenwicht te vinden tussen eenheid en diversiteit. Laat 'verenigd in diversiteit' precies het officiële motto van de EU zijn!

Disclaimer: Sinds 2011 ontvangt Sallux, voor het uitvoeren van haar activiteiten financiële steun van het Europese Parlement. De aansprakelijkheid voor elke communicatie of publicatie door Sallux, in welke vorm en welk medium dan ook, berust bij Sallux. Het Europees Parlement is niet verantwoordelijk inhoudelijke communicatie van en door Sallux.

De hele schepping laat
het hoofd niet hangen in
een machteloze doodstrijd.
Paulus weet met zijn lezers
dat de hele schepping
het hoofd omhoogsteekt.
Het zuchten is geen klagen,
maar verwachten.

kennis des HEEREN zijn, gelijk de wateren den bodem der zee bedekken. (Jesaja 11 vers 6-9)

GETUIGEN GEVRAAGD

Weten wij hiervan? Dat zal dan ons handelen bepalen tot aan die dag dat wij sterven en dat eenmaal de graven opengaan. Wanneer is ons leven werkelijk voltooid? Als wij verlost zijn van het lichaam dezes doods (Romeinen 7). Paulus schrijft dat in vers 23, waarin hij nadrukkelijk de mens als scheepsel er bij betreft. Wij ook zelf zuchten, in ons zelf, verwachtende de aanneeming tot kinderen, namelijk de verlossing van ons lichaam. Als heel de schepping die geen stem kreeg, ons de verwachting predikt van een nieuwe aarde, hoe veel te meer zouden Gods kinderen hun van God geschonken stem moeten openen om ook in ons land, een getuigenis te geven dat wij hier geen blijvende stad hebben maar de toekomstige zoeken?

De Kerk is wereldwijd evenmin in doodsnood. Zij sterft dagelijks maar zo heeft ze het eeuwige le-

ven. Ook voor de kerk is er de barensood. Door de weën heen weet ze dat ze in hope zalig is geworden. Nu nog niet zichtbaar, maar reeds geschonken in de eerstelingen van de Geest (vers 23). Straks zal die Kerk ten volle openbaar komen in de eeuwige heerlijkheid.

VERWACHTING

Tot die tijd is er de roeping om in deze werkelijkheid van gebrokenheid, lijden en dood, dwars tegen alle maakbaarheidsideologieën in, het evangelie van het kruis te laten klinken en de krachtige boodschap van de opstanding van Christus ons ten voordeel of ten oordeel.

Wanneer komt die dag? Dat weet alleen God. Want wij weten, zegt Paulus, dat heel de schepping en Gods Kerk, zucht naar de voleinding. Maar zegt Petrus op zijn beurt: dit weten we ook, hoe wij ook verlangen naar de volmaaktheid (*wij verwachten, naar Zijn belofte, nieuwe hemelen en een nieuwe aarde, in dewelke gerechtigheid woont, 2 Petrus 3 vers 13*), *de hemelen, die nu zijn, en de aarde, zijn door hetzelfde woord als een schat weggelegd, en worden ten vure bewaard tegen den dag des oordeels, en der verderving der goddeloze mensen. Doch deze ene zaak zij u niet onbekend, geliefden, dat een dag bij den Heere is als duizend jaren, en duizend jaren als een dag. De Heere vertraagt de belofte niet (gelijk enigen dat traagheid achten), maar is lankmoedig over ons, niet willende, dat enigen verloren gaan, maar dat zij allen tot bekering komen. (2 Petrus 3 vers 7-9)*

Vorig jaar verscheen zijn boek 'Staat en taboe. Politiek van de goede dood'. Daarin laat de hoogleraar bestuurskunde Frissen zien dat taboes en grenzen een rol spelen in de verhouding tussen staat en burger. Hij verbaast zich erover dat haast iedereen spreekt van een 'nette regeling' waarmee een van de zwaarste taboes – het doden van een mens – in onze cultuur wordt doorbroken.

Door Jan Schippers, directeur Wetenschappelijk instituut voor de SGP

Gezonde democraat bestrijdt de totalitaire verleiding

Interview met prof. dr. Paul Frissen over de politiek van de goede dood

De titel van uw boek is opmerkelijk. Toch komt *Staat en taboe* zeggegd niet uit de lucht vallen. Het staat in verband met uw voorgaande publicaties. Waarom schreef u dit boek over taboes?

Al heel lang ben ik geïnteresseerd in een paar verschijnselen waarmee de antropologie heel vertrouwd is, maar die in onze westerse, min of meer rationele samenlevingen aan het zicht onttrokken zijn. Als westerse samenleving hebben

we drie fenomenen aan het zicht onttrokken: het mysterie, het geheim en het taboe. Alle culturen hebben een verhouding tot deze drie verschijnselen ontwikkeld, maar wij westerlingen denken dat we er in een aantal opzichten afscheid van genomen hebben. Ik licht dat kort toe.

Als het gaat over het mysterie dan stelt de grote socioloog Max Weber vast dat een van de markante verschillen tussen het rooms-katholicisme en het protestantisme is dat de eerste nog volop

Zonder taboes kan een samenleving niet eens bestaan. Maar in de westerse samenleving - en Nederland is daar het meest uitgesproken voorbeeld van - is men erop gebrand alle taboes te doorbreken.

in de greep is van de magie en het mysterie. Het protestantisme is veel meer een religie van het woord en het is ook – in zekere zin – een gedemocratiseerde godsdienst. Tussen God en de gelovige is geen bemiddeling van de priester nodig, het gaat om een persoonlijk geloof.

Het geheim, daar kunnen we als moderne mensen ook niet meer mee leven. Wij wensen daarom dat onze samenleving en haar bestuur volstrekt transparant is. Daarover gaat *Het geheim van de laatste staat*¹ dat ik drie jaar geleden publiceerde.

En dan het taboe, dat is overduidelijk in elke cultuur present. Zonder taboes kan een samenleving niet eens bestaan. Maar in de westerse samenleving - en Nederland is daar het meest uitgesproken voorbeeld van - is men erop gebrand alle taboes te doorbreken. Logisch gezien kan dat niet, filosofisch is het een interessant vraagstuk.

Daarom dit boek over taboes. Toen ik begon met hierover na te denken, verscheen het rapport van de commissie-Schnabel² over 'voltooid leven'. Omdat ik graag ook iets praktisch en concreets wilde betrekken bij zo'n filosofisch vraagstuk, dacht ik: dit is eigenlijk de meest intrigerende kwestie die hierbij past. Want als er

iets een taboe is in alle culturen, dan zijn het wel de vragen rondom leven en dood.

Uw boek heeft de term 'staat' in de titel, dat duidt op een politiek vertoog.

Ja, ik werp de vraag op of de staat een rol heeft bij het in stand houden van taboes. Voor Nederland is dat een bijzonder prikkelende vraagstelling. Want de meeste politici en beleidsmakers zullen van mening zijn dat, als de staat hier al een taak heeft, dan behelst die vooral het opruimen van taboes.

U kiest in uw boek niet voor een morele, maar voor een politiek-filosofische benadering.

Over de vragen rondom leven en dood kun je in morele zin heel veel zeggen. Bij het vraagstuk van euthanasie spelen morele vragen zeker een rol. Moraal pretendeert ook altijd universeel te zijn, of zij nu religieus of seculier is, dat maakt geen verschil. In mijn boek kies ik echter voor een politiek-filosofische insteek, waarbij ik mijzelf positioneer in de traditie van Machiavelli. Deze denker betoogt dat we in het politieke domein uit moeten gaan van de gebrokenheid van de wereld en de onvoltooidheid van de samenleving. De staat ziet hij als een autonome instantie die amoreel probeert stabiliteit, voorspoed en welvaart in de samenleving te realiseren. Wanneer je dit op onze huidige democratische rechtsstaat betreft, zie ik de gebrokenheid in de grote verdeeldheid qua politieke opvattingen. De belangrijkste taak van de staat is nu om die variatie op een vreedzame manier in stand te laten. De rechtsstaat kiest dus geen partij. Hij beschermt de burgers, enerzijds tegen de staat, anderzijds ten opzichte van elkaar, met als uitgangspunt dat voor de wet elke burger gelijk is. Niet omdat elke burger hetzelfde is, maar omdat iedereen verschillend is. Dus de staat beschermt de gelijkheid van het verschil.

Hoe vertaalt zich dat naar het vraagstuk van euthanasie?

Er is een brede consensus dat het geweldsmonopolie exclusief bij de staat ligt. Dat blijkt ook hieruit dat veel rechtsbepalingen erop gericht zijn om de burger te beschermen tegen geweld door anderen. Ook de geweldsuitoefening door de staat is aan regels gebonden. Kijkend naar het euthanasievraagstuk, is mijn fundamentele vraag: kan de staat dat geweldsmonopolie delen met anderen, in het bijzonder met artsen? Dat is geen ethische vraagstelling, maar een politiek-filosofische. Voor een beoordeling van deze vraag doen mijn morele opvattingen over euthanasie er niet toe. Die staan erbuiten.

Nederland heeft sinds 2002 een regeling voor euthanasie. Is uw fundamentele vraagstelling relevant voor het huidige debat?

Ik denk van wel. Er zit een dubbele verwondering in mijn boek. De eerste is: hoe kan het zijn dat in Nederland een van de zwaarste taboes wordt doorbroken door wat vrijwel iedereen 'een nette regeling' noemt? Dat is toch wel apart. Het tweede wat mij verwondert, is: kan de staat, in zijn verhouding tot burgers en medisch professionals, dat geweldsmonopolie uit handen geven?

Daar komt bij dat ik over dit complexe onderwerp twee heel tegengestelde ontwikkelingen waarneem. Aan de ene kant is de maatschappelijke steun voor euthanasie zeer groot en dat geldt ook voor een verdere liberalisering of uitbreiding van de regeling. Tegen de 80 procent steunt die gedachte, zo komt in enquêtes naar voren. Die support gaat veelal terug op het diepe idee dat mensen het recht op zelfbeschikking hebben. Maar eigenlijk is dat heel paradoxaal, omdat het bij euthanasie gaat om de wens of zelfs het recht om de hulp in te roepen van ande-

ren. Tegelijkertijd nemen aan de kant van de medici de aarzelingen en twijfels toe.

De hoofdkoers van het maatschappelijke en politieke debat gaat richting verdere verruiming van de euthanasieregeling. Er lijkt geen weg terug te zijn. Over een pas op de plaats wordt al moeilijk gedaan.

Voor mijn onderzoek, dat ik in 2018 afrondde, is het een heel interessant gegeven dat sinds de invoering in 2002 nog nooit een rechtszaak erover is gevoerd. Dat kan niet anders betekenen dan dat bij de uitvoering van de wet, dus in de euthanasiepraktijk, een normalisering is opgetreden. Het plegen van euthanasie is regulier medisch handelen geworden, weliswaar voorzien van een toetsing achteraf, maar er heeft zich geleidelijk aan een uitbreiding en normalisering voorgedaan. En dat was voor het Openbaar Ministerie in 2017 een reden om daar eens grondiger naar te gaan kijken.

Het stilzwijgend steeds verder verruimen van de regeling spreekt niet vanzelf. Ik noem bijvoorbeeld de psychiater Boudewijn Chabot. Nog vóórdat de huidige euthanasiewet van kracht was, werd hij door de rechter veroordeeld omdat hij euthanasie had gepleegd op een psychia-

De belangrijkste taak van de staat is nu om die variatie op een vreedzame manier in stand te laten. De rechtsstaat kiest dus geen partij. Hij beschermt de burgers, enerzijds tegen de staat, anderzijds ten opzichte van elkaar.

Met name de handelingsonbekwaamheid roept de vraag op: was het nu wel of geen vrijwillige euthanasie? Dat lijkt mij een gegronde reden om naar de rechter te gaan. Juist de voorstanders van het recht op zelfbeschikking zouden dat moeten kunnen beamen.

trische patiënt. Maar recent verklaarde Chabot openlijk dat hij nu niet meer zou doen wat hij toen wel had gedaan. Ook Bert Keizer, die toch bekend staat als een liberale arts, ethicus en filosoof, heeft een duidelijk afwijzend standpunt ingenomen over euthanasie bij wilsonbekwamen.

Vrij recent – na publicatie van uw boek - is er een rechtszaak gevoerd over een euthanasiezaak, de zgn. koffie-euthanasie. Het Openbaar Ministerie bracht deze voor de rechter. Voorstanders van euthanasie zeggen dat dit onzekerheid bij artsen oproept.

Wie beweert dat het Openbaar Ministerie in deze zaak op eigen houtje heeft gehandeld, realiseert zich onvoldoende dat ook de toetsingscommissie en de medische tuchtcommissie hebben vastgesteld dat de zgn. 'koffie-euthanasie' op de wilsonbekwame mevrouw in kwestie niet zondermeer binnen de huidige wettelijke kaders past. Op basis daarvan heeft het OM geconcludeerd dat deze zaak ter toetsing aan de rechter voorgelegd moet worden.³ Met name de handelingsonbekwaamheid roept de vraag op: was het nu wel of geen vrijwillige euthanasie? Dat lijkt mij een gegronde reden om naar de rechter te gaan. Juist de voorstanders van het recht op zelfbeschikking zouden dat moeten kunnen be-

amen. Want het is toch op z'n minst merkwaardig dat de wilsverklaring die een persoon geruime tijd terug heeft opgesteld en ondertekend hiërarchisch bóven de actuele wil van de huidige persoon wordt geplaatst. Kán dat? En wie mag daarover beslissen? Hoe verhoudt zich dat tot het uitgangspunt van zelfbeschikking? Daar kun je ethische discussies over voeren en psychologische overwegingen bij hebben. Maar voor mij is de leidende vraag: hoe gaan wij als politieke gemeenschap om met leven en dood?

De gangbare meerderheidsopvatting kun je samenvatten onder de noemer van zelfbeschikking: 'Ik maak dat zelf wel uit.'

Precies daarom was D66 zo verbaasd over mijn boek 'Staat en taboe'. In al mijn voorgaande boeken voer ik een pleidooi voor een uiterst terughoudende opstelling van de staat. Die moet zich volgens mij zeker niet overal mee bemoeien. Maar bij het vraagstuk van euthanasie draai ik het om. Omdat we met z'n allen hebben besloten dat het geweldsmonopolie bij de staat ligt, volgt daaruit dat het beslissen over vraagstukken van leven en dood geen individuele kwestie, maar een zaak van de politieke gemeenschap is. Dit is nu precies een domein waar de staat zijn bevoegdheid niet uit handen moet geven.

Alle samenlevingen waar het geweldsmonopolie niet bij de staat berust, zijn buitengewoon nare oorden om te leven. Als burger ben je dan je leven helemaal niet zeker. Wil de staat kunnen functioneren en de veiligheid van zijn burgers garanderen, dan moet hij uiteindelijk dwang kunnen toepassen. Met als ultieme mogelijkheid het toepassen van geweld, extern en intern. Los van welke opvatting je ook hebt, dit is een *politiek* vraagstuk van de eerste orde. Het heeft ook niets met zelfbeschikking te maken, omdat hier niet de mogelijkheid van suïcide aan de orde is, maar het recht op suïcide met hulp van een ander.

Over prof. dr. P.H.A. Frissen

Paul Frissen (1955) is decaan en bestuursvoorzitter van de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur in 's-Gravenhage en hoogleraar bestuurskunde aan de Universiteit Tilburg. Eind 2018 publiceerde hij het boek *Staat en taboe. Politiek van de goede dood* (Boom uitgevers, Amsterdam). Dit boek is genomineerd voor de Socratesbeker 2019.

Een selectie van eerdere publicaties van Frissen: *Het geheim van de laatste staat. Kritiek van de transparantie* (2016), *De fatale staat. Over de politiek noodzakelijke verzoening met tragiek* (2013), *Gevaar verplicht. Over de noodzaak van aristocratische politiek* (2009) en *De staat van verschil. Een kritiek van de gelijkheid* (2007). Met zijn geschriften durft Frissen tegendraads te zijn en vragen te stellen bij de Nederlandse bestuurlijke praktijk van alledag. Goede kost voor iedereen die dieper wil nadenken over politieke besluitvorming en bestuurlijk handelen.

De toelichting bij het initiatiefvoorstel van Pia Dijkstra inzake 'voltooid leven' demonstreert het hellende vlak waar Bas van der Vlies in 2002 voor waarschuwde. Glijdt Nederland met dit voorstel af naar een situatie waarin de staat niet langer de vrijwilligheid van euthanasie kan garanderen?

Dat zou volgens mij zeker het geval kunnen zijn. Ik vind het buitengewoon intrigerend om te luisteren naar radicale voorstanders van zelfbeschikking. Zij vinden de huidige regeling voor euthanasie nodeloos paternalistisch, omdat die de arts centraal stelt. Daar hebben ze overigens een punt. Want de arts is wel gekwalificeerd om te oordelen of het lijden uitzichtloos is, maar de arts is niet gekwalificeerd om te bepalen of het lijden ondraaglijk is. Dat is voor iedereen verschillend. En omdat dit zo ligt, vinden de radicale voorstanders van zelfbeschikking dat de enige die mag beoordelen of het leven beëindigd kan worden de lijdende persoon zelf is. Vanuit hun referentiekader is die redenering begrijpelijk. Alleen heeft dat als consequentie dat we middelen die geschikt zijn om op een pijnloze manier een einde aan je leven te maken, door middel van

een 'nette procedure' via de apotheken vrijelijk aan een ieder ter beschikking zullen stellen.

Wat betekent dat voor de samenleving?

Dan krijg je vragen als: mag een zestienjarige zulke middelen ook verkrijgen? Dat is dus het hellende vlak. Overigens besef ik heel goed dat dit argument ook demagogische kanten kan hebben.

Kritische recensenten van uw boek stellen dat de beschermwaardigheid van het menselijk leven geen juridisch, maar een moreel uitgangspunt is.

Het klopt dat je de beschermwaardigheid van het leven met morele en met ethische argumenten kunt legitimeren. Maar dat doe ik in mijn boek juist niet. Ik neem als uitgangspunt de taak van de staat om de veiligheid van zijn burgers te beschermen. Met als ultiem punt dat de staat zich ervoor inzet dat het leven van de burger niet in gevaar komt. Er is niet bijster veel morele diepgang voor nodig om dat met elkaar af te kunnen spreken. Zelfs de meest uiteenlopende religies en ideologieën zijn het er snel over eens

dat het niet zo'n goed idee is om een samenleving te hebben waarbij je op elke straathoek het risico loopt van het leven beroofd te worden.

Daarom geven we de staat een rol ten aanzien van de veiligheid en via de rechtsstaat en het internationaal recht snoeren we de ruimte van de staat in om geweld te gebruiken. Verder laten we de burgers zoveel mogelijk vrij om naar eigen opvatting en inzicht hun leven te leiden. Juist omdat die staat veel macht en het geweldsmonopolie heeft, heb ik liever niet dat de staat zoveel morele opvattingen heeft. Dat zouden weleens de opvattingen van een meerderheid kunnen zijn. Ik kan mij niet voorstellen dat de SGP het aangenaam vindt dat de staat morele meerderheidsopvattingen aan minderheden gaat opleggen. Trouwens, andersom zouden veel Nederlanders niet graag zien dat de staat de morele opvattingen van de SGP gaat uitdragen.

U benadrukt het belang van grenzen. Dat herinnerde mij aan een aforisme van de filosoof Ludwig Heyde: 'Het mateloze is geen geschikt milieu voor de mens om in te leven'

Er is in onze samenleving sprake van een paradoxale beweging. Aan de ene kant hoor je verha-

Ik neem als uitgangspunt de taak van de staat om de veiligheid van zijn burgers te beschermen. Met als ultiem punt dat de staat zich ervoor inzet dat het leven van de burger niet in gevaar komt. Er is niet bijster veel morele diepgang voor nodig om dat met elkaar af te kunnen spreken.

len over de zegeningen van de grenzenloosheid. Tegelijkertijd doen we niet anders dan het aantal grenzen vergroten. Neem de ongebreidelde scheldkanonnades in de sociale media. Die zijn in zichzelf grenzeloos, maar met die grove taal worden voortdurend grenzen getrokken tegenover anderen. Je hoeft maar even iets te zeggen wat iemand niet bevalt, en meteen gaat je hoofd er af – figuurlijk dan.

Elke vorm van vrijheid kan alleen maar zinvol gedefinieerd worden in relatie tot grenzen. Absolutie zelfbeschikking heb je alleen maar op een onbewoond eiland. Maar dat is de enige plek waar je er helemaal niets aan hebt. Rechten zijn nooit terug te voeren op de individuele wil en op de individuele beschikking. Rechten en vrijheden kunnen alleen maar worden beschermd door en binnen een politieke gemeenschap. En die kan dat alleen doen door grenzen te stellen. Dat zijn bijvoorbeeld de fysieke grenzen van het grondgebied, van de eigen staat. Daarom is de grenzenloosheid eigenlijk een heel merkwaardige gedachte.

Individuele autonomie, is die te typeren als een moderne mythe of een modern mysterie?

Ik vergelijk dit concept met een klassieke mythe. Die heeft de functie om duidelijk te maken hoe wij de wereld verstaan. Een mythe hoeft niet waar te zijn om wel effectief te zijn. Zo heb je tegenwoordig de mythe dat Nederlanders 17 miljoen individualisten zijn. Zelfs in de reclame-uitingen wordt dat tot uiting gebracht, met het liedje in de Postbank-commercial '15 miljoen mensen op dit kleine stukje aarde, die laat je allemaal in hun waarde' (1996). De realiteit is dat wij ook een kuddevolk zijn. Niks individualistisch. We hechten sterk aan keuzevrijheid, maar in de praktijk kijken we om ons heen en doen we in groepen wat anderen in die groepen ook doen. Als ik de autonomie symbolisch noem of de keu-

zevrijheid als een mythe duid, dan betekent dat niet dat het allemaal onzin is. Ook het strafrecht is uiteindelijk symboolwetgeving. Neem het verbod op moord en doodslag. Die bepaling is niet in het wetboek opgenomen met de gedachte dat het moorden dan zal ophouden. Maar bij vrijwel alle beleid dat wij voeren, denken we dat wel. We schrijven het uit op papier en de werkelijkheid zal zich daarnaar voegen. Dat heeft waarschijnlijk met onze protestantse of calvinistische achtergrond te maken.

Wat vindt u van de 'Laatste Wil Pil' van Drion? Gaat het hierbij om niet meer dan een individuele handeling in de privésfeer waar de overheid buiten moet blijven?

Wat iemand in de privésfeer wil vinden of denken, daar is iedereen vrij in. Maar wat met de Laatste Wil Pil in feite gevraagd wordt, is de officiële en legale terbeschikkingstelling van een euthanaticum. Realiseren we ons voldoende wat dit betekent? Dat zou betekenen dat de staat formeel hulp verleent bij suïcide. Dat lijkt mij totaal ongewenst. Het kan gewoonweg niet. Ik stel overigens vast dat er niet zoiets is als een recht op suïcide. Maar suïcide is ook weer niet verboden.

Voor mijn onderzoek las ik het proefschrift van Els van Wijngaarden⁴. Dat zette me aan het denken. Zij interviewde mensen die eerder van plan waren 'uit het leven te stappen', dit toch niet deden en daar achteraf geen spijt van hadden, zelfs blij mee waren. Je vraagt je natuurlijk af hoe dat komt. Ik denk dat dit hoort bij de mysteries van het menselijk bestaan. Dat geldt ook voor het kleine aantal euthanasiegevallen waarbij de patiënt zelf de handeling kan verrichten in plaats van de arts. Dat is maar een minderheid van rond de 5 procent. De dokters die ik daarover gesproken heb zeggen dat dit te maken heeft met het grote mysterie van de dood en de angst

voor de dood. Ondanks dat je dood wil, voer je de handeling toch niet zelf uit.

Aan de ene kant zie je een verlangen van de wetgever om hulp bij zelfdoding te beheersen en te controleren. Aan de andere kant klinkt de eis dat het individu vrij moet zijn om zelf te beschikken. Die twee zijn moeilijk te verenigen.

Paul van Tongeren heeft daarover een mooi boek geschreven. *Willen sterven*, is de titel⁵. Hij zegt dat het recht op zelfbeschikking een heel mooi idee is, maar dit wordt ten eerste al ondermijnd doordat ook hulp van anderen wordt geëist en ten tweede gaat het bij zelfdoding om een daad waarbij de zelfbeschikking op een radicale manier wordt opgeheven, ten einde komt. Wat op de achtergrond meespeelt, is dat we dankzij de medische ontwikkeling steeds ou-

We moeten sommige zaken in onze samenleving niet als normaal willen zien. Net als bij euthanasie, zou iedereen zich ook bij abortus moeten realiseren dat het niet om normaal medisch handelen gaat.

der worden. We leven steeds langer. Dat is buitengewoon plezierig. Maar de keerzijde ervan is dat meer mensen ook langer ziek zijn en dat artsen vaker met ouderdomsklachten zoals dementie worden geconfronteerd dan voorheen.

U stelt voor om de toetsing achteraf die door regionale commissies wordt gedaan, te wijzigen in een toetsing vooraf door de rechter, zodat duidelijk is dat het geweldsmonopolie bij de staat ligt.

Mijn voorstel is eigenlijk heel eenvoudig. Het komt hierop neer om dat wat nu de regionale toetsingscommissies achteraf doen, namelijk nagaan en vaststellen of de betrokken arts correct heeft gehandeld volgens de geldende procedures, in de tijd te verschuiven naar een moment voorafgaand aan de uitvoering van het euthanasieverzoek en te verleggen naar de reguliere rechter, die dan namens de staat optreedt. Euthanasie vindt nu uiteindelijk plaats op basis van een autonome beslissing van de arts, die uiteraard de patiënt heeft gesproken en daarbij een collega consulteert. Mijn voorstel brengt symbolisch tot uitdrukking dat de staat hierin besluit namens de politieke gemeenschap.

Eén van de bezwaren tegen uw voorstel zal zijn dat de rechterlijke macht overbezet is en het werk nu al niet aankan. U voegt er nog een taak aan toe.

Dat vind ik in dit geval geen steekhoudend argument. Het gaat namelijk om een zeer principiële kwestie. Wij maken toch ook geen einde aan onze democratie omdat die erg inefficiënt en tijdrovend is? En de doodstraf voeren we ook niet in, ook al is het veel duurder om levenslang gestraften in gevangenissen op te sluiten en te bewaken.

Hoe ziet u dat voor zich? Gaat het wat u betreft dan om een beperkte of marginale toetsing door de rechter of een meer inhoudelijke? Bij abortus is de toets zeer beperkt.

Dat is aan de politiek om daarover te beslissen hoe zij dat geregeld wil hebben. Bij abortus is er van een toetsing in de praktijk nauwelijks nog sprake. Ik stip die discussie zijdelings aan in mijn boek. De legalisering van abortus is mede tot stand gebracht omdat bij een verbod er afschuwelijke praktijken kunnen ontstaan die niemand wenst. Die redenering kan ik volgen. Maar om abortus te definiëren als een verworven recht, zoals dat vandaag de dag alom gebeurt, is eigenlijk een onbestaanbare gedachte. Dat wil niet zeggen dat ik degenen die voor abortus zijn of het (laten) doen tot grote zondaars benoem, maar we moeten sommige zaken in onze samenleving niet als normaal willen zien. Net als bij euthanasie, zou iedereen zich ook bij abortus moeten realiseren dat het niet om normaal medisch handelen gaat.

Suicide valt buiten de rechtsorde. Maar er zijn wel preventieprogramma's voor suicide die de overheid bekostigt. Is dat een inconsequentie, zoals sommigen beweren?

Nee. Laten we ons eens verplaatsen in het volgende gedachte-experiment: Er staat iemand

boven op een flat. Die persoon dreigt naar beneden te springen. Wat verwachten we in zo'n situatie van de overheidsorganisaties? Wat zouden de hulpdiensten moeten doen? Vrijwel iedereen vindt dat de politie, de brandweer en ambulance medewerkers moeten ingrijpen om te voorkomen dat die persoon een einde aan zijn leven maakt. Dat berust op de gedachte dat een suïcidepoging meestal voortkomt uit totale vertwijfeling en verwarring. Alle mensen die met suïcide zijn geconfronteerd, bevestigen dat. Ook de in april 2019 overleden oprichter van de 113-zelfmoordhulplijn, Jan Mokkenstorm, was die opvatting toegedaan. Het tekende hem dat hij niets moest hebben van verbloemend taalgebruik rondom zelfmoord.

Bij euthanasie is van verbloemend taalgebruik sprake. Zachte woorden en zorgende taal. Je mag eigenlijk niet zeggen dat je mensen doodmaakt. Is dat niet een beetje hypocriet?

Ik denk dat het volkomen begrijpelijk is dat dit gebeurt. Het is heel menselijk om te zoeken naar woorden die ons handelen legitimeren. Met de bedoeling om de loodzware beslissingen rondom het levenseinde draaglijk te maken. Van enige hypocrisie is zeker sprake, maar laat niemand dat opvatten als een beschuldiging. Zo werkt het gewoon.

Als de staat een visie op de goede dood uitdraagt, wordt dat spoedig gevolgd door een visie op goede leven, stelt u.

Dan komen er twee gevaarlijke zaken samen. Enerzijds de behoefte van de staat om allerlei opvattingen over het goede leven met dwang op te leggen aan de samenleving. Anderzijds de behoefte, het faustisch verlangen van de mens om het recht in eigen hand te nemen, z'n eigen leven te maken en vorm te geven. Als die twee sa-

menkomen, krijg je een giftige cocktail. Want dat gaat ongetwijfeld leiden tot politieke meerderheidsopvattingen over welk leven gewenst en welk leven ongewenst is. Hoever gaan we met ingrepen in het embryo? Wat doen we met de technieken om bepaalde erfelijke ziektes te voorkomen? Angstaanjagende perspectieven zijn dat.

Gaan we richting Huxley's Brave New World of Orwell's 1984?

Die ontwikkeling is al volop gaande. Ik zeg wel eens: George Orwell heeft zich alleen in het jaartal vergist, maar voor de rest klopt zijn boek 1984. Het denken van wetenschappers kun je niet stopzetten. Wetenschap vertaalt zich altijd in handelen, in toepassingen van de technologie. Alles wat kan, wordt ook gedaan. Als we via de techniek kanker kunnen voorkomen, dan gaan we dat gewoon doen. En wat wij niet doen, doen andere landen wel. We hebben een staat nodig om daar grenzen aan te stellen. Waar we die grenzen leggen, is onderwerp van democratisch debat. Het streven om met behulp van techniek alle problemen op te lossen en de gebrokenheid, de im-

Het streven om met behulp van techniek alle problemen op te lossen en de gebrokenheid, de imperfecties van onze wereld op te heffen, is in wezen een totalitair verlangen. Om die reden zal een gezonde democraat dat streven willen bestrijden.

perfecties van onze wereld op te heffen, is in wezen een totalitair verlangen. Om die reden zal een gezonde democraat dat streven willen bestrijden. Doet hij dat niet, dan geeft hij toe aan de verleiding van de utopie. En die verleiding is levensgevaarlijk. In mijn boek heb ik een citaat van

Thomas More uit zijn geschrift *Utopia* uit 1518 opgenomen. Wat hij daar beschrijft, lijkt als twee druppels water op de Nederlandse euthanasiegeling. More zag dat bepaald niet als een ideaal om naar te streven, maar als een gevaarlijke situatie die we tot elke prijs moeten vermijden.

NOTEN

- ¹ P.H.A. Frissen, *Het geheim van de laatste staat. Een kritiek van de transparantie*, Amsterdam:Boom, 2018
- ² Rapport Adviescommissie Voltooid leven, gepubliceerd 4 februari 2016;
<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2016/02/04/rapport-adviescommissie-voltooid-leven>
- ³ Dit interview werd gehouden op 28 augustus 2019. Op 11 september deed de rechtbank Den Haag uitspraak en ontsloeg de voormalig verpleeghuisarts van rechtsvervolgning. Het Openbaar Ministerie stelt geen hoger beroep in, maar stapt direct naar de Hoge Raad om een uitspraak te krijgen in deze euthanasiezaak.
- ⁴ Els van Wijngaarden, *Voltooid leven. Over leven en willen sterven*, Atlas Contact, 2016
- ⁵ Paul van Tongeren, *Willen sterven. Over de autonomie en het voltooide leven*, Utrecht 2018

Echte vrienden delen

Samen een kopje koffie drinken, tijd voor een praatje en echte persoonlijke aandacht. Daar hebben veel ouderen behoefte aan. De vrienden van Lelie zorggroep, Agathos en Curadomi zetten zich in voor warmte, aandacht en activiteiten die aanvullend zijn op de reguliere zorg en hulpverlening. We doen dit gedreven door de liefde van Christus.

leliezorggroep.nl/vrienden

Doet u mee?

Word vriend en deel zo uw warmte met onze ouderen.

Lelie zorggroep
vrienden van

ZIE MIJ! Ouderen zijn *beschermwaardig*

'Ons zorgstelsel is op termijn niet houdbaar. Het aantal ouderen neemt toe en ze worden steeds ouder. De kosten rijzen de pan uit en zorgmedewerkers zijn niet aan te slepen. Het roer moet om!'

Opiniemakers die zulke uitspraken doen, nodig ik graag uit voor een bezoek aan één van onze woonzorgcentra, bij voorkeur op de koffie bij psychogeriatrische cliënten die in kleinschalig groepsverband wonen. Zie deze mensen, kwetsbaar als kristal. Ouderen van wie de gedachten vervagen, maar allemaal hebben ze een levensverhaal. Mannen en vrouwen met een leven vol vreugde en verdriet, die hebben liefgehad en liefhebben, die kinderen hebben opgevoed. Ze hebben gezwoegd en gezweet, een bijdrage geleverd aan de samenleving. Ze roepen als het ware u toe: zie mij! Verzorg mij met liefde, met handen die mij bemoedigen en beschermen.

Trouwens, kijk eens goed naar die handen. Naar de verzorgenden en verpleegkundigen die met liefde, geduld en toewijding ouderen verzorgen en begeleiden. Die soms duizend keer hetzelfde horen... en toch elke keer weer het gesprek aangaan. Die geconfronteerd worden met ontremd gedrag... en toch steeds weer de mens achter de cliënt met dementie zien.

Vervolgens zou ik met de 'roergangers' een bezoek brengen aan een echtpaar, waarvan de vrouw al jaren kampt met de gevolgen van Alzheimer en de man als mantelzorger bijna bezwijkt onder de zorglast. 'Zo lang mogelijk zelfstandig thuis wonen' dreunt het als een echo in zijn oren. Graag wil hij zijn vrouw zo lang mogelijk thuis houden. En tegelijk ziet hij uit naar opname in een verpleeghuis. Maar ja, die wachtlijsten...

Moet het roer om? Zo ja, in welke richting gaan we dan varen? Natuurlijk moeten we met elkaar debatteren over de aanwas van zorgvragende ouderen en de krappe arbeidsmarkt. Natuurlijk moeten we nadenken over innovaties om de groeiende kloof tussen zorgbehoeftige ouderen en beschikbare medewerkers te overbruggen. Alswaarwelblijvenuitgaanvanbeschermwaardigheid: waardigheid van ouderen en bescherming van hun leven. Zij mogen niet de tol gaan betalen voor de ouderenzorg. En al helemaal niet gestimuleerd worden hun leven als voltooid te beschouwen.

Teunis Stoop,
Raad van Bestuur ouderenzorgorganisatie Cedrah

"Het lijntje tussen voltooid leven en suïcide is flinterdun"

Kees van der Staaij, voorzitter van de SGP-fractie in de Tweede Kamer

"Bij suïcide of euthanasie gaat het om het laatste middel om te ontsnappen aan een op dat moment uitzichtloze situatie. We helpen de mensen waarom het hier gaat niet door ze aan hun lot over te laten. Laten we juist met ze op zoek gaan naar oorzaken, en proberen iets te doen aan eenzaamheid en het toenemende gevoel het leven meer alleen aan te kunnen."

De stijgende trend in suïcides gedurende de laatste jaren (zie onderstaande grafiek) heeft de aandacht van de SGP-fractie. Op welke manieren de fractie hier aandacht voor gevraagd?

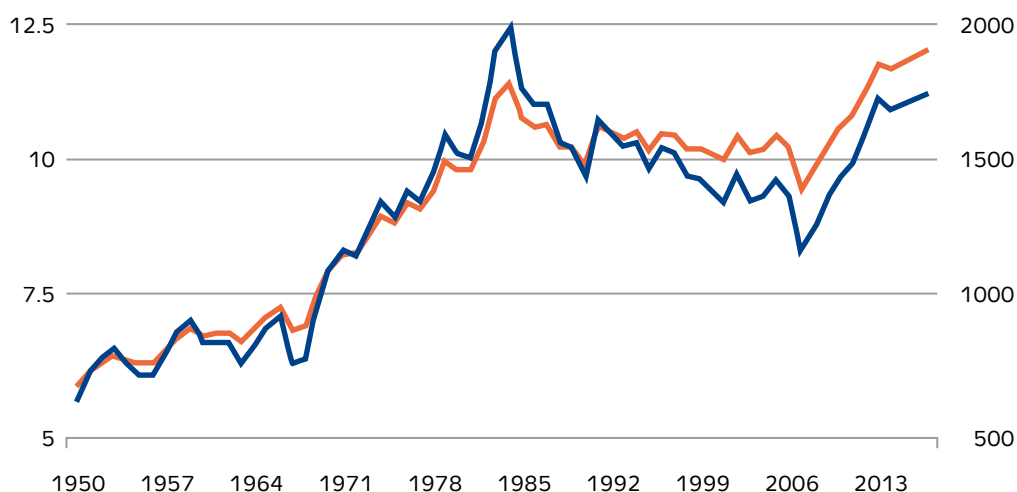
De SGP maakt zich al langer zorgen over de stijging van het aantal suïcides in Nederland. We hebben dit de afgelopen jaren tijdens debatten en overleggen regelmatig aan de orde gesteld. Ook stelden we een aantal keer schriftelijke en mondelinge vragen. Bijvoorbeeld toen Coöperatie De Laatste Wil zelfmoordpoeder begon te verschaffen aan haar leden. Levensgevaarlijk! Gelukkig gebeurt er al veel om suïcide te voorkomen. Denk aan het werk van 113 Zelfmoordpreventie. Dat het aantal suïcides desondanks na-

genoeg gelijk is gebleven, is erg verdrietig. De inzet vóór het leven blijft hard nodig.

Bij suïcide speelt eenzaamheid een rol van betekenis. Eenzaamheid komt veel voor in onze samenleving, niet alleen onder ouderen, maar ook onder jongeren. Is met overheidsbeleid deze eenzaamheid tegen te gaan of is daarvoor juist iets anders nodig?

Het raakte mij enorm dat D66-fractievoorzitter Rob Jetten tijdens de afgelopen Algemene Politieke Beschouwingen terloops opmerkte dat hij euthanasie mogelijk wil maken voor mensen die 'eenzaam zijn, of om welke reden dan ook hun leven voltooid achten'. Onthutsend en onthul-

TREND SUÏCIDES IN NEDERLAND (1950-2013)

Hierboven de trendlijn in suïcides in Nederland (blauwe lijn = linkerschaal is #/1000 inwoners); oranje lijn is het absolute aantal (rechterschaal). Twee observaties:

- van 1950 tot 1980 maakte Nederland een enorme stijging mee qua zelfmoorden (en tegelijk een stevige welvaartsstijging).
- van 1980-2005 zien we een dalende trend in suïcides. Maar de laatste jaren (vanaf 2006) zien we een stijging.

Bron: <https://www.113.nl/cijfers-zelfdoding-nederland-2017>

Een citaat dat jou bijzonder aanspreekt?

'De complexe en tragische problematiek van het voltooide leven vraagt in de eerste plaats niet om definitieve stervenshulp, maar om kwetsbare levenshulp'. Ds. H.G. de Graaff in *De Waarheidsvriend*, 14 oktober 2016

lend. Dodelijke barmhartigheid in de vorm van een zelfmoordpil is niet het juiste medicijn. Werkelijk omzien naar elkaar wel. Ik vrees dat onze samenleving het normaal of zelfs 'natuurlijk' gaat vinden dat mensen uit het leven stappen als ze er zelf 'geen heil meer in zien'. Waarom zouden we door God geschapen mensen de wereld uit willen helpen? Laten we proberen iets te doen aan de onderliggende eenzaamheid en ontluistering.

De ervaring van 'druk' speelt ook een rol: één op de zes studenten in Amsterdam zegt wel eens de gedachte te hebben om zelfmoord te plegen. Helpt het om de studiedruk te verminderen, het leenstelsel af te schaffen (basisbeurs terug) of zijn dergelijke maatregelen niet meer dan vormen van symptoombestrijding?

Ik wil ervoor waken dat we concrete maatregelen als de invoering van het leenstelsel één op één koppelen aan suïcide. Toch zie je dat de druk op studenten en scholieren toeneemt. Scholen en universiteiten zouden meer aandacht moeten besteden aan psychische problemen en informatie geven over de hulp die voorhanden is. De samenleving wordt complexer. Jongeren moeten veel ballen tegelijkertijd in de lucht houden. Onderschat ook niet de impact van gebroken gezinnen. Het is goed dat er meer aandacht is voor de toenemende 'levensdruk'. De SGP

heeft zich om die reden achter het manifest van *Coalitie-Y* geschaard, waarin concrete maatregelen worden voorgesteld om de druk op jongeren te verlichten.

Op basis van de idee van individuele zelfbeschikking moet iemand die dat wil 'uit het leven kunnen stappen', met gebruikmaking van 'humane middelen'. Er rust nu teveel een taboe op zelfmoord. Waar gaat deze redenering mank?

Wanneer iemand zelfmoord pleegt, is dat niet omdat iemand een zuiver rationele en nuchtere afweging maakt met beroep op zelfbeschikking. Wie iets dieper graaft, ontdekt dat er achter die zogenaamd 'autonome' mens vaak een enorme kwetsbaarheid schuilgaat. Voor mensen die het betreft, wordt zelfmoord ervaren als de laatste 'uitweg' uit een problematische situatie. Zoals schulden, een echtscheiding, een abortuservaring, depressie, overmatig alcoholgebruik of psychosociale problemen. Mensen met suïcidale neigingen ervaren hun leven als uitzichtloos en doelloos. Gereguleerde dood is hier geen werkelijk antwoord op.

Welke opmerkelijke ervaring of gebeurtenis gerelateerd aan dit onderwerp stemde jou bijzonder verdrietig?

De dood van de 19-jarige Ximena door inname van een zelfmoordpoeder. Na haar overlijden deden haar ouders op televisie een emotionele oproep om het verstrekken van dit soort middelen aan particulieren te verbieden. Inmiddels heeft de regering daartoe besloten. Voor Ximena was het echter te laat.

Hoe verhoudt het 'voltooid leven'-voorstel van jouw D66-collega Pia Dijkstra zich met het overheidsbeleid ter preventie van suïcide?

Er zit een enorme spanning tussen het beleid van de overheid om aan aantal zelfmoorden terug te dringen en de initiatiefwet van Pia Dijkstra om voltooid leven te 'regelen'. De SGP is er heel beducht voor dat je door de maatschappelijke acceptatie van voltooid leven ook acceptatie van suïcide krijgt. Het lijntje tussen voltooid leven en suïcide is flinterdun, als het al bestaat. In 2016 verscheen het rapport 'Voltooid leven', opgesteld door een commissie onder leiding van toenmalig D66-senator prof. dr. Paul Schnabel. Deze commissie kwam, na alle voor- en nadelen van mogelijke veranderingen in de huidige wetgeving te hebben afgewogen, tot de conclusie dat het niet wenselijk is om de huidige juridische

Welke opmerkelijke ervaring of gebeurtenis geeft jou moed en stemt hoopvol?

De steun uit onverwachte en 'onverdachte' hoek van bijvoorbeeld de commissie-Schnabel of de Amsterdamse psychiater Frank Koerselman. Het stemt hoopgevend dat wanneer zelfs zulke seculiere mensen diep en lang nadenken ze tot de conclusie komen dat we uiterst voorzichtig om moeten gaan met het levenseinde.

mogelijkheden inzake hulp bij zelfdoding te verruimen. Ik hoop écht dat Pia Dijkstra dit ter harte neemt. Laten we normalisering van levensbeëindiging met alle macht tegengaan.

TECHNOLOGY WITH A SMILE

De Barth Groep helpt bedrijven om optimaal te presteren door het creëren van duurzame en technologische oplossingen. Wij realiseren en onderhouden totaalinstallaties, ontwikkelen en automatiseren machines, leveren plaatwerk-oplossingen voor verschillende industrieën en voeren keuringen uit. Onze kracht ligt in het aanpakken van multidisciplinaire projecten.

Kijk op www.barthgroep.nl voor meer informatie.

SINCE 1935
HUISMAN
keukens | sanitair | doe het zelf

WWW.HUISMANALBLASSERDAM.NL

Huisman Keukens & Sanitair | Voltastraat 1 | 2952 AW Alblasterdam | 078-6932541 | info@huismanalblasterdam.nl

Ouder worden stellen we liever uit. Maar het tij in tijd is niet te keren, hoe graag we het ook zouden willen. Hoe is het om oud te worden in onze samenleving? En hoe zorgen we voor onze ouderen?

Arthur Alderliesten, Manager Vriendennetwerken
Lelie zorggroep wonen, zorg en welzijn, Agathos en Curadomi

Problemen in de ouderenzorg: de angel zit in onszelf

Kinderen die in een verpleeghuis een intakegesprek voeren ten behoeve van hun ouders rollen soms van hun stoel van verbazing. Denken ze het keurig voor vader, moeder en zichzelf geregeld te hebben, krijgen ze nota bene de vraag wat zij zèlf nog voor hun ouders kunnen betekenen! Wellicht vinden zij samen met twee derde van de Nederlanders dat zorg voor ouderen een taak is voor de overheid en niet voor de familie... Het is een verschijningsvorm van het 'onder-

nemersklimaat' dat op verschillende manieren de ouderenzorg compliceert en problematiseert. In dit artikel een scan van de ouderenzorg, de uitdagingen en een oplossingsrichting die gratis is maar niet goedkoop.

SNELSCAN VAN DE OUDERENZORG IN NEDERLAND

Voor alles moet gezegd worden dat we in Nederland vooral onze zegeningen mogen tellen.

Vanwege de vele ouderen is het beleid erop gericht hen zo lang mogelijk thuis te laten wonen. Dit heeft consequenties: de zorg in de wijk wordt gecompliceerder en er wordt meer gevraagd van ouderen zelf, hun sociale netwerk en woning.

Als kwetsbare oudere kun je van alle landen in de wereld misschien wel het best in Nederland wonen...

WAT CIJFERS

Ter introductie op vergrijzend Nederland een aantal cijfers op een rij om zicht te krijgen op de omvang.¹ Op dit moment zijn er in Nederland ruim 1,2 miljoen zelfstandig wonende 75-plussers. Bijna de helft woont alleen. Bijna een op de tien heeft partner, noch kinderen.

Bijna alle 75-plussers staan in contact met een of meer medische zorgverleners. Ruim vier op de tien 75-plussers hebben in een jaar tijd zorg en ondersteuning ontvangen bij het huishouden of de persoonlijke verzorging, of verpleging of begeleiding gekregen.

Bijna een op de vijf krijgt zorg en ondersteuning van familieleden, vrienden of kennissen (informele hulp/mantelzorg); ongeveer een op de acht betaalt deze zelf (particuliere financiering).

OUDERENZORG WORDT COMPLEXER

Vanwege de vele ouderen is het beleid erop gericht hen zo lang mogelijk thuis te laten wonen. Dit heeft consequenties: de zorg in de wijk wordt gecompliceerder en er wordt meer gevraagd van ouderen zelf, hun sociale netwerk en woning. Voor verpleeghuizen betekent het boven-

dien dat wanneer ouderen daar verzorgd worden, het bij binnenkomst dikwijls al om complexe problematiek gaat.

SCHRALE ZORG

De zorg die wordt geboden – d.w.z. de zorg die we met elkaar in Nederland hebben georganiseerd en financieren – is schraal. Om het werk in de zorg beheersbaar te houden, wordt steeds meer tijd-gedreven gewerkt, zoals tien minuten voor volledig aankleden, tien minuten voor stomazakje, etc. En hup, naar het volgende adres. Zo verzucht menig oudere: ‘de thuiszorg heeft niet eens tijd voor een praatje!’

POLITIEKE ONTWIKKELINGEN

In 2016 gebeurt er wat met de zorg. Hugo Borst maakt hartverscheurende taferelen mee met zijn dementerende moeder, schrijft er een boek over en stelt een manifest ‘Scherp op ouderenzorg’. De politiek komt in actie, mede dankzij het manifest ‘Waardig ouder worden’ van onder meer ChristenUnie dat wordt vertaald in het coalitieakkoord. Er komen miljoenen euro’s vrij om de zorg in Nederland te verbeteren.

VIJF UITDAGINGEN

De ouderenzorg staat bol van sector-overstijgende uitdagingen. Ik noem er vijf: eenzaamheid, het imago probleem van ouderen, personeelstekort, ontbreken van mantelzorg en ten slotte het ontbreken van zingeving voor ouderen.

a. Eenzaamheid

Middenin het drukke centrum van Rotterdam staat Atrium, een verpleeghuis van Leliezorggroep. Ik werkte nog maar net in de ouderenzorg toen ik daar in gesprek raakte met een mijnheer die mij langzaam voorbij rolde. Op de vraag hoe hij het leven ervaarde in het verpleeg-

huis – hij verbleef er nog maar drie weken - antwoordde hij: 'Het eten is goed, de zusters zijn lief, maar ik voel me wel alleen...' De stand van de zorg in Nederland in een notendop.

Eenzaamheid is een urgent en complex probleem. Het gaat over gevoelens van verlatenheid of het ontbreken van intimiteit. Van de 75-plussers heeft 54 procent gevoelens van eenzaamheid; 11 procent voelt zich sterk eenzaam. Dat gaat concreet over ruim 700.000 eenzame ouderen. In 2030 kunnen dit er 1,1 miljoen zijn. Dat is zorgwekkend. Het zijn meer dan cijfers; het zijn mensen die hunkeren naar warmte, aandacht, menselijk contact.

Ouderen hebben soms het gevoel dat zij geen zinvol en erkend leven meer leiden. Ouderen hebben behoefte om te delen wat ze meemaken en denken, ook zingevingsvragen.² Zij voelen zich eenzaam en dat kan leiden tot ernstige lichamelijke, psychische en financiële gevolgen. *Wat kunnen we betekenen voor eenzame ouderen?*

b. Imagoprobleem van ouderen

Lag zo'n vijftig jaar geleden de levensverwachting onder in de zeventig, inmiddels is de levensverwachting gegroeid naar 81 jaar.³ Vooral springt de kwantitatieve groei in het oog. In vergelijking met 1950 zijn er in Nederland in 2019 bijna vijf keer zoveel 70-plussers, tegen een groei van de totale Nederlandse bevolking van nog geen zestig procent.⁴ Door de vergrijzing moet de samenleving opnieuw een balans vinden. Jongeren vinden dat de ouderen economisch beter af zijn dan zichzelf. Terwijl jongere generaties gevraagd worden te participeren in de zorg voor oudere generaties én de kosten voor de zorg in Nederland hoog zijn. Er wordt gewaarschuwd dat de solidariteit tussen jong en oud onder druk kan komen te staan.⁵ Is het gek

Er wordt gewaarschuwd dat de solidariteit tussen jong en oud onder druk kan komen te staan. Is het gek dat ouderen zich soms overbodig, zelfs ongewenst voelen? Hoe waardevol zijn onze ouderen? Wat hebben we financieel en economisch voor hen over?

dat ouderen zich soms overbodig, zelfs ongewenst voelen...?

Hoe waardevol zijn onze ouderen? Wat hebben we financieel en economisch voor hen over?

c. Personeelstekort

Wie mensen kent die in de zorg werken, weet van de werkdruk die zorgmedewerkers dagelijks ervaren. En anders kom je de verhalen wel tegen in de media. Ondanks de genoemde tijdelijke financiële injectie vanuit de overheid blijft het urgent. In 2018 bereikten verzuim en verloof in de zorg een hoogtepunt: een verzuim van 5,9% en een recordverloof van 15,8%!⁶ De ouderenzorg als geheel kampt nog steeds met de gevolgen van medewerkers die hun werkzaamheden elders voortzetten. Of tegen hogere kosten via detachering of als ZZP-er teruggehaald worden.

Hoe kunnen we werkdruk verminderen en het werken met ouderen zo waardevol laten overkomen als het is?

d. Mantelzorg

Mantelzorg is voor zorg aan ouderen van onschatbare waarde. Veel Nederlanders (ongeveer 36% van de 16-plussers) geven informele hulp. In de vorm van mantelzorg voor familie, vrien-

Toch vindt twee derde van de Nederlanders de zorg voor hulpbehoevende ouders meer een taak van de overheid dan van familie. Dat is een veelzeggend en ronduit een schokkend cijfer...

den of burens of in de vorm van vrijwilligerswerk in de zorg en ondersteuning. Toch vindt twee derde van de Nederlanders de zorg voor hulpbehoevende ouders meer een taak van de overheid dan van familie.⁷ Dat is een veelzeggend en ronduit een schokkend cijfer...

De genegenheid om burens hulp te geven is veel lager dan aan familie: ruim een op de drie (van de 93% die geen burenhulp geeft) zegt incidentele hulp te willen geven en een op de zes wekelijks. Of mensen bereid zijn hulp te geven, hangt onder meer af van welke buur het is: of men de buurman of buurvrouw kent en aardig vindt.

Bekend is dat christenen oververtegenwoordigd zijn in de mantelzorg.

Wat zijn de consequenties van de verdergaande ontkerkelijking voor de vrijwillige inzet en het aantal mantelzorgers in Nederland? Hoe komen we zover dat we ons belangeloos inzetten voor onze ouderen?

e. Zingeving

Nederland mag seculariseren en verdergaand ontkerkelijken, toch lijkt er een toenemende erkenning te zijn van het belang van zingeving in de zorg. Waarmee natuurlijk meteen gezegd moet worden dat zingevingsvraagstukken veelomvattender zijn dan christelijke geloofsvragen. De vragen naar zin kunnen voortkomen uit het ontbreken van zingeving (existentiële eenzaam-

heid).⁸ Zingeving blijkt een belangrijk aspect te zijn om eenzaamheid te voorkomen en te verminderen.⁹ Zingeving wordt hoe langer hoe meer erkend als een pijler waarop gezondheid rust als een positieve, dynamische conditie.¹⁰ In de verpleeghuizen, maar ook thuis in de wijk.¹¹ Toch wordt geestelijke verzorging niet door de overheid gefinancierd...

Hebben we in de gaten wat een geweldige verantwoordelijkheid er voor de kerk ligt voor zielzorg aan ouderen?

DE ANGEL

Kritiek op de zorg is makkelijk. Een analyse van de werkelijke problematiek is al een stuk lastiger. Niet geheel onterecht krijgt de marktwerking vaak de schuld.¹² CDA-minister Hugo de Jonge van WVS gaf eind augustus 2019 op het Christelijk Sociaal Congres toe: 'Het geloof in de zegeningen van de markt was te groot. (...) Individuele belangen van organisaties zijn groter dan de noodzaak tot onderling samenwerken.' 'Het ongebreidelde marktdenken', zegt de minister, 'is aan het eind van haar tijd. Het wordt tijd voor een nieuw verhaal. Een verhaal waarin een verbonden samenleving centraal staat.'¹³

Ik wil twee aspecten noemen die mijns inziens nodig zijn om tot deze nieuwe verbinding te komen.

OUDEREN ZIJN VOOR EN VAN ONS ALLEMAAL

Door de zorg te zien als een sector is het verleidelijk om daar de verantwoordelijkheid voor het welzijn van onze ouderen te leggen. Net zoals we bijvoorbeeld het welzijn van het spoor bij ProRail hebben belegd. De zorg is echter ons aller verantwoordelijkheid. De 'sector' helpt ons hooguit een handje. Wanneer ouderen naar een verpleeghuis gaan, zijn hun kinderen niet zelden verbaasd wanneer vanuit het verpleeghuis

wordt gevraagd wat zichzelf nog voor hun ouders kunnen betekenen. De verantwoordelijkheid voor goede zorg voor ouderen kun je niet afschuiven op 'de sector'. We sturen onze kinderen toch ook niet meer naar kostscholen? Ouderen zijn van ons allemaal en doen een beroep op ons verantwoordelijk handelen, vooral als het je ouders zijn.

DE ONDERNEMERSMAATSCHAPPIJ

Problemen met ouderen worden veroorzaakt door de 'ondernemersmaatschappij' waarin individuen zich hebzuchtig opstellen. Uitdagingen in de zorg zijn niet alleen het gevolg van 'het systeem' of 'de markt', maar van ons collectief denken en handelen. Van mensen die de tijdsnormen voor de thuiszorg bedenken. Van jongeren die dreigen niet solidair te zijn met ouderen omdat ze in hun ogen geld genoeg hebben. Van zorgmedewerkers die ontslag nemen om zich tegen hogere kosten als ZZP-er te laten inhuren. Van kinderen die hun handen van hun ouders aftrekken zodra ze in een verpleeghuis zitten... Het is het gevolg van de ondernemersmaatschappij die, in de woorden van Jeroen Linssen, 'bij uitstek de normalisering betekent van het eigenbelang en de hebzucht.'¹⁴ In onze samenleving is iedereen ondernemer: iemand die in zijn talenten en kwaliteiten 'investeert' en zo meer 'oplevert'. De inzet van geld, tijd en aandacht is daarmee al snel verworpen tot een investering. Dat betreft bij studenten bijvoorbeeld een studiebeurs. Maar het blijkt ook uit de competenties die we elkaar bijbrengen: succesvol zijn, prestatiegericht zijn, risicobereid zijn, enzovoort. Wat geen investering is in een mogelijk succes, wordt dan al snel als irrelevant beschouwd. Dat gaat christenen heus niet voorbij. Hoe passen kwetsbare ouderen in een ondernemersklimaat...?

Niet. En dat is het probleem.

Wanneer ouderen naar een verpleeghuis gaan, zijn hun kinderen niet zelden verbaasd wanneer vanuit het verpleeghuis wordt gevraagd wat zichzelf nog voor hun ouders kunnen betekenen.

EN NU?

De hebzucht die ten grondslag ligt aan de ondernemersmaatschappij zit diep in ons hart. Hoe krijgen we dat eruit? Kolossensen 3 noemt hebzucht ('kwalijke begeerlijkheid en gierigheid') afgodendienst, ongehoorzaamheid die de toorn van God oproept. De oplossing? Paulus schrijft over het afleggen van deze zondige werken en de nieuwe mens aandoen. *'Zo doet dan aan, als uitverkorenen Gods, heiligen en beminden, de innerlijke bewegingen der barmhartigheid, goedertierenheid, ootmoedigheid, zachtmoedigheid, lankmoedigheid (...)* Boven dit alles doet aan de liefde, dewelke is de band der volmaaktheid' (Kol. 3,12-14). Het afleggen van de ondernemersmaatschappij en het (verder) ontplooiën van zorg en welzijn voor ouderen waarin meer dan ooit liefde de boventoon voert, begint bij bekering. En dat kan alleen uit genade. Genade die geen miljoeneninvestering vergt, maar gratis is. Genade die niet goedkoop is, omdat ze duur gekocht is door Christus' bloed. Genade die leidt tot een weg van navolging achter Hem aan.

Dietrich Bonhoeffer zei – enigszins uitdagend – dat de kerk pas kerk is als ze er is voor de ander.¹⁵ Daarmee is natuurlijk niet alles over de kerk gezegd, maar het is een notie die we als kerk ter harte mogen nemen. Zeker nu het effect van ouderenzorg in handen van overheid en samenleving niet verder reikt dan schrale zorg.

Een paar jaar geleden onderstreepte ds. W. Silfhout in het nadenken over kerk en participatie dat het bij de identiteit van de kerk hoort om zorg te dragen voor de naasten. 'Zo wordt de verbinding gelegd met de samenleving door concrete daden van hulpbetoon. (...) Juist in een tijd van seculiere tegenwind kan hierdoor de plaats en het nut van de kerk in de samenleving worden getoond.'¹⁶

En wie is de kerk? De kerk is niet de optelsom van instituten en zelfs niet alleen van kerkangers. Want naar de kerk ga je meestal alleen op zondag. De kerk is het Lichaam van Christus. Dat is opgebouwd uit alle ware christenen die geloven, denken en handelen van zondag tot en met zaterdag. Dat kunnen verpleegkundigen zijn, maar ook metselaars, ICT'ers, CEO's, politici, jufvrouwen, ondernemers, enzovoort. Hoe dan ook,

zij hebben gemeen dat ze twee ouders hebben gehad. 'En omdat zij ons het meest nabij zijn,' zo zegt Ambrosius van Milaan, 'moeten we in de eerste plaats God lief hebben en in de tweede plaats onze vader en moeder.'¹⁷ Terecht zei Kees van der Staaij bij het slotdebat van de provinciale statenverkiezingen: 'Ouderen moeten we eren, niet uitrangeren.'

Laten we allemaal onze eigen mogelijkheden tot verantwoord en liefdevol handelen inzetten voor onze ouders en ouderen. Daarmee zal de toekomst van de ouderenzorg er een stuk rooskleuriger uitzien. De zegeningen in de ouderenzorg zijn telbaar dankzij de passievolle inzet van vele zorgmedewerkers en vrijwilligers die er al is. Dat geeft hoop voor de ouderenzorg. Zorg die eigenlijk van ons allemaal is. Misschien van christenen net een beetje meer?

NOTEN

¹ Mirjam de Klerk (e.a.), *Zorgen voor thuiswonende ouderen. Kennissynthese over de zorg voor zelfstandig wonende 75-plussers, knelpunten en toekomstige ontwikkelingen* (Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2019).

² Els van Wijngaarden, *Voltooid leven. Over leven en willen sterven* (Amsterdam/Antwerpen, 2016), p. 186.

³ <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2018/36/levensverwachting-stijgt-minder-hard-in-nederland-en-eu> (9 sept. 2019)

⁴ <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/7461BEV/table?fromstatweb> (9 sept. 2019)

⁵ Stella Hoff, *Pensioenen: solidariteit en keuzevrijheid. Opvattingen van werkenden over aanvullende pensioenen* (Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2015)

⁶ Ernst & Young Accountants LLP, *Barometer Nederlandse gezondheidszorg 2019*, p. 8.

⁷ Mirjam de Klerk (e.a.), *Voor elkaar? Stand van de informele hulp in 2016*

(Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2017).

⁸ *Actieprogramma – Eén tegen eenzaamheid*, (Den Haag: Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en sport, 2018), p. 9.

⁹ *Actieprogramma – Eén tegen eenzaamheid*, p. 14.

¹⁰ Stuurgroep kwaliteitskader Wijkverpleging, *Kwaliteitskader wijkverpleging* (19 april 2018)

<https://www.venvn.nl/Portals/1/Downloads/Kwaliteitskader-wijkverpleging.pdf>. Zie ook Huber, M. A. S., *Towards a new, dynamic concept of health: Its operationalisation and use in public health and healthcare and in evaluating health effects of food*, (Maastricht, 2014).

¹¹ Gerard Beverdam, 'Zelfde geestelijke verzorger thuis en in zorginstelling', *Nederlands Dagblad* (27 juni 2019), p. 4.

¹² Zie Michael J. Sandel, *Niet alles is te koop. De morele grenzen van marktwerking* (Utrecht, 2012).

¹³ <https://www.cda.nl/actueel/nieuws/toespraak-van-minister-de-jonge-bij-het-christelijk-sociaal-congres/> (9 sept. 2019)

¹⁴ Jeroen Linssen, *Hebzuucht. Een filosofische geschiedenis van de inhaligheid* (Nijmegen, 2019), p. 268.

¹⁵ Dietrich Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung* (Gütersloh, 1998), p. 560.

¹⁶ Ds. W. Silfhout, 'Kerk en participatie', in: P.W. Moens (red.), *Er is perspectief! De rol van christenen in de participatiesamenleving* (Apeldoorn, 2015), p. 37.

¹⁷ Geciteerd in: Thomas van Aquino, *Over de tien geboden* (Zoetermeer, 2008), p. 67.

‘Wie is mijn naaste?’ vroeg een torahgeleerde aan Jezus. Dat was in reactie op het gebod van God om je naaste lief te hebben als jezelf. We vroegen Stichting Ontmoeting hoe ze hier handen en voeten aan geven in de bestrijding van eenzaamheid en armoede. Ze deelden met ons het verhaal van ‘Thuis in Zuid’ in Ede.

Rianne Breeman-Nijburg, medewerker Stichting Ontmoeting

Thuis in Zuid – Liefde en aandacht maken veel los!

Drie jaar geleden kende nog niemand in de Elskampflat in Ede Alma (44) en de vrijwilligers met wie ze Thuis in Zuid op poten zette. ‘Onze kerk had een avond met een diaconaal consulent. We wilden als kerk meer betekenen voor de buitenwereld, buiten ons eigen vertrouwde clubje’, vertelt Alma. ‘Als we samen Bijbelstudie deden dacht ik wel eens: al die mensen buiten onze kerk die in de narigheid zitten, wat betekenen we eigenlijk voor hen? Ik moest vaak denken aan Jesaja 58 vers 6 en 7: ‘Is dit niet het vasten

dat Ik verkies: dat u uw brood deelt met wie honger lijdt, en de ellendige ontheemden een thuis biedt? ‘Christen-zijn is volgens de Bijbel vaak een stuk praktischer dan wat wij ervan gemaakt hebben.’ Samen met kerklid Marjan zocht Alma contact met de wijkregisseur van Ede-Zuid. ‘Eenzaamheid in de wijk bleek een groot probleem. Corporatie Woonstede gaf ons de beschikking over een ontmoetingsruimte. Vanaf het begin was er veel belangstelling’, vertelt Alma.

'Christen-zijn is volgens de Bijbel vaak een stuk praktischer dan wat wij ervan gemaakt hebben.'

Monica zit samen met Alma in het kernteam dat de activiteiten coördineert. 'Het geeft veel voldoening als je mensen ziet opbloeien', zegt ze. 'Dat lukt niet bij iedereen, maar het betekent al heel veel voor deze mensen als je een ochtend per week naar hun verhalen luistert.' De ruimte die Thuis in Zuid van Woonstede mag gebruiken, is de afgelopen maanden met subsidie helemaal opgeknapt en opnieuw ingericht. Er werken nu 25 vrijwilligers, die uit Ede en omgeving komen.

THUIS IN ZUID

Acht grote flats aan de zuidkant van Ede, daar woont de doelgroep van het vrijwilligersinitiatief Thuis in Zuid. In de flats zijn heel wat mensen die weliswaar een dak boven hun hoofd hebben, maar toch thuisloos zijn. Het initiatief van enkele leden van de Hersteld Hervormde Kerk in Ede om koffie-ochtenden te starten in een van de flats ontmoet dan ook veel enthousiasme. Zoveel, dat het initiatief zich in drie jaar sterk uitbreidt. Sinds mei is er elke dag een activiteit. Vrijwilligers uit verschillende kerken ontvangen bezoekers, bieden een luisterend oor of doen een spelletje. Er kan iets lekkers worden gebakken, er zijn naaimachines en wie wil schilderen kan er ook terecht. Op woensdagmiddag zijn de kinderen uit

de flats welkom. Soms komen grotere problemen boven tafel, zoals eenzaamheid en schulden. Liefde en aandacht maken veel los! Ontmoeting is gevraagd om professionele ondersteuning te geven bij dit werk. Dat doet Ontmoeting door coördinatie van het vrijwilligerswerk, training van vrijwilligers, zorgadvies en het aangaan van contacten met gemeente en ketenpartners in Ede.

Martijn Schot is vanuit Ontmoeting verantwoordelijk voor de strategische ontwikkeling van dit soort projecten. 'Doordat eenzaamheid groeit, ontstaan er lokale initiatieven zoals in Ede. De kerk krijgt een steeds belangrijker taak in de maatschappij. De professionele zorg die als gevolg van deze kerkelijke activiteiten in beeld komt, wordt gezocht bij christelijke organisaties zoals Ontmoeting.

In Haarlem en Ede zijn we gestart met activiteiten, geïnitieerd door mensen uit plaatselijke kerken, die zich richten op diaconale zorg voor mensen.' Toch ziet Martijn Schot dat het soms lastig is om als nieuwe toetreders te starten op de gemeentelijke zorgmarkt. Martijn: 'Het vraagt om een lang traject van vertrouwen winnen, jezelf bewijzen als goede zorgpartner en wachten tot je mee kan doen met aanbestedingen voor financiering. Om dit belangrijke en echt noodzakelijke diaconale werk te kunnen verrichten, vraagt het forse investeringen van kerken en christelijke instellingen. Voor hen die zich in de praktijk al hebben bewezen, zou er meer ruimte moeten zijn om 'nieuw' toe te treden in gemeenten.'

RAMON: 'HEB JE EEN BROOD VOOR ME?'

Maak kennis met Andrea en Ramon, bezoekers van Thuis in Zuid.

Op een avond gaat bij vrijwilliger Alma de telefoon. Het is Ramon, een van de bewoners van de flats in Ede-Zuid. 'Heb je een brood voor me?'

Doordat eenzaamheid groeit, ontstaan er lokale initiatieven zoals in Ede. De kerk krijgt een steeds belangrijker taak in de maatschappij. De professionele zorg die als gevolg van deze kerkelijke activiteiten in beeld komt, wordt gezocht bij christelijke organisaties zoals Ontmoeting.

vraagt hij. Ramon blijkt al weken op heel weinig voedsel te leven. Maar hij heeft diabetes en moet nu echt iets eten. Alma stapt op de fiets om hem wat te brengen, en zorgt er met andere flatbewoners voor dat hij in de weken erna voldoende te eten heeft.

Als je de vrijwilligers van Thuis in Zuid vraagt waar hun betrokkenheid vandaan komt om zich in te zetten, dan noemen ze de naam van Ramon. Hij motiveert hen. Waarom? Aan de ene kant laat Ramon zien hoe groot de problemen zijn die achter sommige voordeuren schuilen. Hij woonde op straat en kicke af van een drugsverslaving. Zijn schulden zijn enorm, met zijn kinderen heeft hij geen contact en hij heeft een legertje hulpverleners om zich heen. Aan de andere kant is Ramon een zegen voor het team. Hij is christen. Toen het vrijwilligersteam een keer aan de voorbereiding van een wijkmaaltijd begon was Ramon degene die zei: 'We gaan eerst bidden, en dan aan het werk.' Ramon slaagt erin allerlei flatbewoners mee te nemen naar de activiteiten. Hij is een belangrijke schakel tussen de vrijwilligers en de doelgroep.

Toen het team een kok zocht om maaltijden aan te kunnen bieden, wezen flatbewoners naar Ra-

Duurzame landbouw

Kunnen we tien miljard mensen duurzaam voeden?

door
prof. dr. ir. W. de Vries

D.V. woensdagavond 20 november 2017

Kasteel Woerden

Meldt u vóór 12 november aan op

wi.sgp.nl/guidolezing.

Let op: het aantal plaatsen is beperkt.

Guido de Brès-Stichting
Wetenschappelijk Instituut SGP

mon. En wat bleek? Ramon was jaren kok op cruiseschepen. Hij wilde graag helpen. Op een wonderlijke manier werd daarmee de vraag van het team beantwoord.

ANDREA: 'ZE ZIJN EEN SOORT FAMILIE VOOR ME!'

Een van de vaste gasten van de ontmoetingsruimte in Ede is Andrea. In haar flatwoning leefde ze achttien maanden lang tussen onuitgepakte verhuisdozen. Andrea, net gescheiden, zag er geen gat in om te beginnen aan het inrichten van haar flat. Dat de woningbouwvereniging in die periode het hele gebouw grootschalig renoveerde, hielp ook al niet. Haar woonkamer is nu overvol, ruimte om te zitten is er nauwe-

lijks. 'Ik ben verhuisd vanuit een grote hoekwoning,' legt Andrea uit. Met een volwassene en drie kinderen van 9, 12 en 15 is het woekeren met de ruimte.

'Mijn familie heeft me aan de kant gezet,' vertelt ze. 'Daarom is het voor mij belangrijk om hier andere mensen te kunnen ontmoeten. Ik heb op de koffieochtenden mijn buurvrouw beter leren kennen. Dat het nu redelijk met mij gaat, komt door haar. Ze doet de was voor me, ze helpt me met uitpakken en het huis inrichten. De mensen die ik op de koffieochtenden ontmoet zijn een soort familie voor me. Ik kijk er echt naar uit.'

Voor een goed gesprek over levensvragen in samenleving en politiek ben ik naar Antwerpen gereisd, naar psychiater Dirk De Wachter. Hij schreef in 2012 een boek waarin hij de diagnose van de *Borderline*-stoornis op de westerse maatschappij toepast. Ook al stemde zijn betoog niet vrolijk, voor velen was het lezen van De Wachters boek een feest van herkenning. Maar gebeurt er al iets om de oorzaken van de ziektesymptomen in onze samenleving te bestrijden? Om eenzaamheid tegen te gaan en zingeving te bevorderen? Dat en meer komt hier ter sprake.

Door Jan Schippers, directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP

'Ikkigheid ontaardt in ledigheid'

Prof. dr. Dirk De Wachter pleit voor herstel van verbondenheid in de samenleving

Mensen willen individuele vrijheid ervaren, om hun leven in te richten zoals zij dat zelf believen. Daarom is de gedachte van zelfbeschikking zo populair. Een inspiratiebron daarvoor is het werk van de filosoof Jean-Paul Sartre (1905-1980), die van absolute zelfbeschikking spreekt. In uw boek *Borderline Times* toont u zich kritisch over deze gedachte.

Daar gaat mijn nieuwste boek ook over: *De kunst van het ongelukkig zijn*, dat deze maand verschijnt, is een oproep om de tegenslagen van

het leven mee aan boord te nemen. Is dat een trieste boodschap van deze psychiater? Nee. Eerst dit: ik bedoel hier niet de zware, ingrijpende en verschrikkelijke gebeurtenissen, zoals een kind dat sterft. Maar ik heb het dan over 'gewone' tegenslagen: je bent op weg naar een belangrijke vergadering en je krijgt een lekke band, je komt te laat, je baas doet lastig, enzovoorts. Dat zijn de dagelijkse lastigheden van het leven. Die moeten we niet uit de weg gaan of wegmoffelen. Ook niet als anderen ze overkomen. Reik

De dagelijkse lastigheden van het leven moeten we niet uit de weg gaan of wegmoffelen. Ook niet als anderen ze overkomen. Reik dan de helpende hand. Tegenslagen zorgen ook voor verbindingen en voor vriendschappen. Voor samenlevingsmanieren. Zelfs voor de liefde.

dan de helpende hand. Tegenslagen zorgen ook voor verbindingen en voor vriendschappen. Voor samenlevingsmanieren. Zelfs voor de liefde. De liefde definieert zich daarin. Als je er bent voor iemand die in moeilijkheden zit, dan blijkt daar ware liefde uit. Dus er niet bij weglopen, maar in dat verdriet aanwezig blijven en vragen: Hoe is het met u? Elkaar vastpakken, er voor elkaar zijn. Dat is de liefde. Dat geeft een diepere verbondenheid dan samen liggen op het strand van een tropisch eiland. Wat natuurlijk ook mag. Zo 'dogmatisch' ben ik nu ook weer niet.

Volgens u is zelfbeschikking een relationeel begrip?

Ja. Het is heel natuurlijk om als mens te beseffen hoe zeer we de ander nodig hebben. Dat is mijn vertrekpunt. Ik denk dat de mens een verbonden, gehecht wezen is. Daarbij refereer ik aan de Franse filosoof Emmanuel Levinas (1906-1995) die zegt: 'Eerst is er de ander en dan ben ik er'. Mijn zijn zelf ontstaat in de blik van de ander. Dat klinkt heel raar, zeggen velen. Maar ik zeg het graag. Ik houd wel van een beetje provocatie. Want dit gaat regelrecht in tegen heel de westerse wereld met zijn ideeën over de 'ikkigheid' als basis van het menszijn. Bij die ingebunkerde

autonome zelfigheid, daar heb ik fundamentele vragen bij. Omdat wij mensen zijn door het sa-men-zijn. Een grote denker als Martin Heidegger (1889-1976) heeft daar veel over nagedacht. En ja, ik weet het, hij was een foute filosoof. Maar zo gaat dat vaak: de grootste denkers maken ook grote fouten. Heidegger zei: *Dasein ist mit-sein, mit ein ander sein*. Het menselijk bestaan zelf heeft altijd te maken met het in verbinding zijn. Op dit punt dreigt onze wereld te ontmenselijken omdat zij zó sterk inzet op het individuele, het autonome, het ikkige. Die gedachte wil ik aan iedereen meegeven. Niet omdat ik meen de waarheid in pacht te hebben, maar om erover na te denken. Uit de reacties die ik krijg, blijkt dat veel mensen zeggen: daar zit wel iets in.

Zouden mensen, behalve erover nadenken en ermee instemmen, ook iets kunnen doen?

Ik denk dat we moeten inzetten op samen-leven. Dat is de opdracht voor onze moderne maatschappij. Heel veel mensen, ook in Nederland voelen zich alleen. Dat blijkt uit sociologisch empirisch onderzoek. Dat betreft niet alleen de oude weduwnaar, maar ook jonge mensen, twintigers of dertigers. Zij hebben vrienden op Facebook die ze echter nooit zien. Mensen vinden die allenigheid niet leuk. Zij voelen zich eenzaam, verlaten. En dat leidt ook tot ledigheid. Ikkigheid ontaardt in ledigheid.

En in een gevoel van zinloosheid?

Ook dat. Daarom denk ik dat de zin van het bestaan heeft te maken met de zorg voor de ander. In het beantwoorden van de zorgvraag ontsnap ik aan het kneuterige, beperkte en nihilistische bestaan. Levinas zegt ergens dat het goddelijke verschijnt in de blik van de ander. Misschien denkt u daar heel anders over, maar ik vind dit een mooie, aansprekende gedachte. Ook al ben ik geen theoloog en zeker geen expert in gods-

Over prof. dr. D.A.J. De Wachter

Dirk De Wachter (1960) is psychiater-psychotherapeut. Hij is hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Leuven (campus Kortenberg) en is daar als diensthoofd systeem- en gezinstherapie verbonden aan het Universitair Psychiatrisch Centrum van Kortenberg. Hij verwierf brede bekendheid met zijn boek *Borderline Times*. Het einde van de normaliteit dat in 2012 verscheen. Hierin formuleert hij kritiek op de westerse samenleving die volgens hem voldoet aan de negen criteria van borderline. Andere publicaties van zijn hand zijn: *Stress, trauma en dissociatie : een gezinsgerichte benadering*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, 2007; *Liefde. Een onmogelijk verlangen?*, Leuven, 2014 en *De wereld van De Wachter*, Leuven, 2016. Deze maand verschijnt *De kunst van het ongelukkig zijn*.

dienstige zaken, ik vind het veelzeggend dat God is neergedaald uit de hemelen in de vorm van Zijn Zoon, die een lijdende mens was. Hij sterft, na op een verschrikkelijke manier gemarteld te zijn. Dat doet een appel op ons: zien wij het leed van de ander nog wel? Voelen we ons van binnenuit aangedreven tot zorg voor de medemens die in nood is?

Waarop baseert u uw inzichten en bevindingen?

Mijn consultaties. Ik merk het op bij de mens die eenzaam is en die tegen mij zegt: 'Ik voel mij niet goed'. Die mensen krijg ik veel te spreken. Daarop baseer ik mijn waarnemingen en bevindingen. Soms zeggen mensen na een consult letterlijk tegen me: 'Dokter, met u heb ik goed kunnen spreken. Ik heb in geen jaren zo'n goed gesprek gehad.' Maar dan denk ik: hoe is dat nu toch mogelijk, dat u bij een vreemde man tegen betaling een goed gesprek moet hebben? Dat is toch verschrikkelijk? Begrijp me goed, natuurlijk hoor ik graag dat men vindt dat het een goed gesprek was. Dat is mijn werk als psychiater. Maar het is niet goed voor de wereld als ik – of

een vakgenoot – de enige ben met wie men kan spreken over verdriet en tegenslag. We moeten met elkaar kunnen spreken, een beetje elkaars psychiater kunnen zijn.

Wat weerhoudt ons ervan om dat te doen?

We durven ons verdriet en onze teleurstellingen niet te delen met anderen, omdat we sterk moeten zijn. Omdat tekorten evenzovele barsten zijn in onze fantastische opgezwollen ikkigheid. Door te zwijgen, zwelt de zaak nog verder op, tot ze helemaal ontploft. En dan komen we als een geruïneerd wrak bij de psychiater. Die staat dan vaak ook machteloos.

Over deze situaties ben ik gaan denken. En schrijven. Om maatschappelijk iets te betekenen. Want ook al doe ik als psychiater mijn werk met hart en ziel, het is ook een maatschappelijk probleem – het is niet alleen een breinprobleem. Op dit punt wil ik toch sommige, vooral materialistische, neurobiologen een beetje counteren. Vaak werken zij bij hun wetenschappelijke onderzoeken met muizen. Ik werk met mensen, al heel m'n leven lang. Ik heb veel geluisterd.

We durven ons verdriet en onze teleurstellingen niet te delen met anderen, omdat we sterk moeten zijn. Omdat tekorten evenzovele barsten zijn in onze fantastische opgezwollen ikkigheid.

Vrijheid: we willen allemaal vrij zijn. Maar hebben we tegenwoordig wel een gezond idee over vrijheid?

Mijn idee van vrijheid is: geef de ánder zoveel mogelijk vrijheid. De vraag moet zijn: hoe kan ik de vrijheid van de medemens bevorderen? Deze benadering is erg belangrijk, ook in de zorg. Hoe kan ik bereiken dat mijn zorgzaamheid niet geen afhankelijkheid creëert of koloniserend uitwerkt? Hoe het in de reformatorische gemeenschap toegaat, weet ik niet precies. Maar bij de katholieke gemeenschap in de koloniën is dit zeker een valkuil geweest, zodat anderen 'verslaafd' werden aan de geboden zorg. Hun eigen initiatief verkommerde. Op langere termijn zijn mensen daarmee niet geholpen.

Goede zorg is gericht op het bevorderen van de vrijheid van de ander. Op die manier kun je iets betekenen voor een ander. Dan ben je betekenisvol en zinvol bezig. Dat is denk ik het goede leven. Het gaat niet om de leukigheid, om het hedonisme wat het goede leven vaak *overruled*. Niet dat ik iets heb tegen genieten van het leven. Integendeel. Maar het leven is nu eenmaal niet alleen maar leuk. Deze realiteit maakt mij niet pessimistisch. Ik ben een hoopvol mens. Er is geen enkel probleem dat ontsnapt aan de hoop. Dat is mijn levensvisie. Als anderen mijn bood-

schap zwaar pessimistisch noemen, hebben zij die niet goed begrepen.

**In de gezondheidszorg wordt autonomie ver-
taald naar het idee van 'zelfredzaamheid'. Als
meer mensen hun zorg zelf organiseren, dan
scheelt dat de overheid een hoop duiten.**

Dit verschijnsel vat ik samen onder de noemer TUP: 'trek uw plan'. Die gedachte leidt tot vertup-ping van de wereld. Een aansprekende metafoor hiervoor is het grote schip dat in de oceaan vaart en dat steeds sneller moet gaan varen. We moeten meer produceren, efficiënter werken, sneller leveren. De welvaart moet stijgen en daarom gaan we met minder mensen meer doen. De blitse boys die het gemaakt hebben, staan voorop het schip, de haren in de wind. Triomfantelijk, zoals in de film *Titanic*. Ze zeggen: kijk eens hoe vlug we gaan! Maar op de achterplecht van het schip is het chaos. Daar vallen mensen uit de boot, want het gaat te snel. Men kan het niet volgen en elk houvast ontbreekt. De psychiater vaart rond met reddingsbootjes. Hij haalt mensen uit het water, geeft ze een reddingsvest, een warme deken, wat eten en drinken. Daarna moeten ze terug naar het schip, maar dat is intussen op volle kracht verder gevaaren. De reddingsbootjes hebben een buitenboordmotor, dus die kunnen niet zo snel. En naar gelang de mensen langer in het water hebben gelegen, is het grote schip al verder weg. 'Psychiater, kunt u niet wat vlugger? Wij moeten onze boot inhalen!' En op de boot zeggen de blitse boys: Vooruit, de Chinezen komen eraan en die moeten we voor blijven. Als de boot niet nog sneller gaat, dan gaan we alles verliezen. We hebben geld nodig voor nieuwe, sterkere motoren. Die zijn duur, maar *there is no alternative* (TINA). Die reddingsboten van de psychiater kosten teveel geld en er zijn steeds meer mensen die uit de boot vallen. Laten we geen

dure rubberboten meer kopen, maar reddingsvesten. Het water is heus niet zo koud, en de mensen kunnen zelf wel een beetje zwemmen.

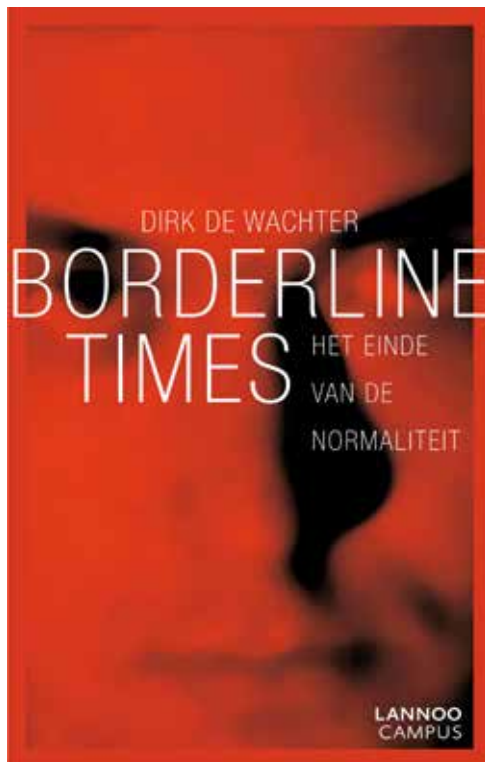
Trek uw plan: dat is geen zorg, dat is geen beleid! Beleid moet fundamenteel nadenken over de vraag waarom zoveel mensen buiten de boot vallen. Niet waarom het reddingsbootje veel geld kost. Hoe komt het dat meer en meer mensen het niet kunnen bijbenen, burn-out raken en middelen gebruiken? Slaapmiddelen om te kunnen slapen en antidepressiva om 's morgens te kunnen opstaan. Voor mijn consultaties heb ik wachtlijsten van hier tot in Tokyo. Vooral in Tokyo.

Wij leven in een efficiëntiecultuur die alleen op korte termijn werkt. Die ook het ecologische uit het oog heeft verloren. En daarbij het medemenselijke. Er is veel *collateral damage*. De voordelen van de vooruitgang, van het fantastische leven, van de leukigheid, die zijn een illusie die de boys vooraan op het dek blijven koesteren. Wow, kijk eens hoe snel wij gaan! Maar ze kijken niet achterom, nee, natuurlijk niet. Al die sukkelars en zwakkelingen. Dat komt door hun brein. Laat de psychiater maar iets vinden voor het brein. Als we nog sneller gaan, nog meer winst maken, dan hebben we misschien wel geld voor fantastische pillen, zodat iedereen vooraan op het dek kan staan. Heus, ik ben niet tegen vooruitgang van de geneeskunde. Maar de massale burn-out van de westerse samenleving gaan wij niet met nieuwe pillen verhelpen.

Dat klinkt niet hoopvol.

Het gaat de verkeerde kant op...

Pessimisme is mij vreemd. Voorafgaand aan dit interview heb ik twee mensen ontvangen die initiatieven nemen om te zorgen, de eerste voor de gehandicapte medemens en de tweede voor de ouderen in de ouderenzorg. En zo zijn er meer

lichtpuntjes in de maatschappij. Daarom ben ik geen zware apocalyptische denker die meent dat het steeds slechter gaat, dat het binnenkort gedaan is met de wereld. Aan de andere kant is het wel nodig om blijvende inzet en aandacht hiervoor vragen. Verbetering van de situatie gaat blijkbaar niet vanzelf.

Moet de overheid hier ook een bijdrage aan leveren?

Ik ben altijd wat voorzichtig met de overheid. Ik geloof veel meer in bottom-up processen. In wat gewone mensen kunnen doen. Dat is wat Levinas noemt het kleine goede. De gewone mens die iets doet voor de ander, in onzichtbaarheid, in de anonimiteit. Denk aan uw buurvrouw, die met haar looprekje voor het rode licht staat. Het is toch niet moeilijk om haar aan te bieden haar

boodschappentas eventjes te helpen dragen. Zoiets kan gemakkelijk belachelijk gemaakt worden, maar het is heel wezenlijk. Vragen aan uw gehandicapte buurman: zal ik iets meebrengen van de winkel? U bent immers niet zo goed ter been.

Het volgende is helemaal geen goed voorbeeld, omdat het teveel over mij gaat. Ik maakte eens mee dat er iemand viel op de parking van het ziekenhuis waar ik werk. Ik hielp deze dame overheid, ze had een kleine bloedende wond, niet heel erg. Ik heb haar tot bij het medisch centrum gebracht en vroeg aan de dokter daar om haar te helpen. Tot mijn verbazing krijg ik twee dagen later een email van de dochter van die dame. Zij schrijft mij: 'Dokter, dit hebben we nog nooit meegemaakt. Wat u voor mijn moeder gedaan heeft, is zo mooi.' Dan denk ik: Afijn, wat ik gedaan heb, gewoner kan toch niet? Blijkbaar wordt dat toch gezien als heel bijzonder.

Wanneer wij inzetten op bottom-up processen, zodat mensen van onderop iets gaan doen, dan hoop ik dat overheden wel volgen. Het helpt niet wanneer een minister van Gezondheidszorg

zegt: 'Vanaf nu moet u minstens een keer per dag voor uw buurman zorgen.' Dat gaat niet werken. Zoiets moet vanuit de basis gedragen worden.

Borderline Times verscheen in een jaar waarin de economische crisis zich nog danig deed gevoelen. U drong aan op bezinning. Hebt u daar hoopvolle voorbeelden van gezien of op een andere manier respons gekregen?

Daar stelt u een gevoelige vraag! Tot mijn verrassing kreeg mijn boek *Borderline Times* heel veel weerklank. Dat had ik nooit verwacht. Het boek kwam uit via een kleine academische uitgeverij voor een beperkte doelgroep. De uitgever zei tegen me: dit zal geen grote verkoop kennen, maar op termijn zullen we de kosten er wel uithalen. Nu, dat liep wat anders. Inmiddels zijn er 150.000 exemplaren van *Borderline Times* verkocht. Dat is nooit gezien voor zo'n boek. Ik spreek voor volle zalen. Ook in Nederland. Ik herinner mij een lezing in de Jacobikerk te Utrecht. Die kerk zat bomvol. Men moest mensen de toegang weigeren. Voilà, tot hier de hooghartigheid. Mijn excuses daarvoor.

Maar als het gaat over reflectie op het gevoerde beleid? Kijk naar de politieke wereld. Dit boek is zeven jaar geleden uitgekomen, maar je kunt niet zeggen dat de politiek een gunstige wending heeft genomen. Niet in onze contreien, maar ook breder in Europa niet. We zijn voortgegaan op dezelfde weg, nog verder richting een ikkig, egocentrisch, splitsend, niet-solidair bestaan. Ja, dat doet mij wel pijn.

Niet depressie, maar malcontentement, dat is onze echte probleem, lees ik. Zijn we ongelukkig of vooral ontevreden?

Ik gebruik graag Vlaamse woorden. Hier citeer ik Michel Houellebecq, die in de gereformeerde wereld wellicht niet zo graag geciteerd wordt.

Dit boek is zeven jaar geleden uitgekomen, maar je kunt niet zeggen dat de politiek een gunstige wending heeft genomen. Niet in onze contreien, maar ook breder in Europa niet. We zijn voortgegaan op dezelfde weg, nog verder richting een ikkig, egocentrisch, splitsend, niet-solidair bestaan. Ja, dat doet mij wel pijn.

Maar dat doe ik om mijn scope te verbreden. Houellebecq schrijft regelmatig in allerlei be-
woordingen hoe de verbittering heerst. Ik val
hem daarin bij. Veel mensen leven met een soort
bitter gevoel, ondanks het goede leven in mate-
rieel opzicht. Men is ontstemd, bitter en gaat ne-
gatief stemmen voor populistische mensen die
dingen beloven die ze niet waar kunnen maken.
Maar bovenal staat het populisme garant voor
nog meer ikkigheid, inbunkering en een niet-so-
lidaire maatschappij waarvan malcontentement
de motor is.

Nederland is wat dit betreft zeker geen uit- zondering in Europa.

Dat werd wel gedacht. Jaren geleden promo-
veerde ik in Amsterdam. Ik weet nog hoe de in-
tellectuele wereld van toen en daar keek een
beetje neer op het achterlijke Vlaamse land met
het toenmalige Vlaams Blok. Daar was in Neder-
land gelukkig geen sprake van, zei men met wei-
nig verholde trots. Maar toen kwam de man van
Rotterdam, Pim Fortuyn. Die was nog een beetje
genueanceerd, zou je kunnen zeggen. Niettemin
werd hij vermoord. Daarna kwam Geert Wilders.
Toen werden die intellectuele Amsterdammers
wat stiller. En nu is er Thierry Baudet nog bijge-
komen. Als het over populisme gaat, kunnen de
Nederlanders er zeker ook wat van. Het is geen
Vlaams of Nederlands fenomeen, maar je ziet
het overall in de westerse wereld. In Italië, kijk
naar meneer Berlusconi. En in Amerika, kijk naar
meneer Trump. En het gaat me niet om deze
personen, ik zie het meer als een treurig ge-
geven van onze samenleving, van deze tijd.

En dat doet u pijn.

Zeker. Toch wil ik mijn optimisme behouden,
want de maatschappij kent altijd wel golven, op-
en neergaande bewegingen. Ondanks mijn zo-
genaamde succes, wat natuurlijk heel relatief is,

gaat de hoofdstroom een andere kant uit. Ook al
krijg ik applaus en komt men vanuit het verre
Nederland om te luisteren naar mijn rare ge-
dachten, ik zie politiek en ook bedrijfsmatig nog
geen keerpunt. Nochtans, wij blijven hoopvol en
vooral geëngageerd. De aanhouder wint!

**In *Borderline Times* benoemt u dat relaties en
gezinnen tegenwoordig onder druk staan en
ook uiteenvallen door (echt)scheiding. Eén
zinnetje viel bijzonder op: 'De cruciale factor
voor de psychiatrie van morgen is hechting.'
Wilt u die toelichten?**

De uitdaging voor morgen is, hoe we die hech-
ting van kinderen realiseren in een sterk veran-
derde maatschappij, waarin gezinnen niet meer
duurzaam voor altijd hetzelfde zijn. De nadelen

van die stabiele en gesloten gezinnen hebben we ook meegemaakt. Denk aan kneuterige, zwijgzame gezinnen waar de gewelddadigheid binnenin zat, waar verschrikkingen gebeurden. Zelf ben ik in een liefdevol gezin opgegroeid. Dat maakt mij bescheiden, want voor zoiets kun je niet zelf kiezen. Je krijgt het. Zo heb ik vele kansen gekregen, maar mijn grootste chance is wel het gezin waarin ik werd geboren. Dat geluk kun je niet zelf organiseren.

Daarom benadruk ik de hechting van kinderen. Laten we daarop focussen in primaire en in nieuwe gezinsvormen, zoals samengestelde gezinnen, eenoudergezinnen en andere vormen van gezinnen, multiculturele en ook homoseksuele gezinnen. Daarmee strijk ik u natuurlijk tegen de haren in, maar ik wil mij niet bemoeien met de persoonlijke keuzes die mensen maken. Tegen alle ouders in die gezinnen zeg ik met veel nadruk: zorg voor uw kinderen alstublieft! Dat is cruciaal, daar ben ik dan wel heel moralistisch in. Waarom? Omdat kinderen die zonder zorg en liefde opgroeien zeer problematische levens hebben. Als ge goed voor uw kinderen zorgt, mag alles. Ik zeg het speciaal wat provocerend naar uw wereld toe, terwijl ik ook alle respect voor heb voor uw standpunten, anders zat u hier niet.

Volwassen mensen maken individuele keuzes waarbij het belang van de kinderen niet altijd voldoende meeweegt, om het eufemistisch te zeggen.

Het is kwalijk dat in Nederland zo'n 30 procent van de gescheiden vaders zijn kinderen niet meer ziet. Als het samenleven in een gezin niet meer gaat, ga dan uit elkaar alstublieft, in plaats van elkaar half dood te koeioneren. Maar ook dan geldt: zorg goed voor uw kinderen! Daar doe ik niets van af.

U schrijft dat een mens heel zijn leven lang de ander tot last is. Daarmee ageert u tegen de gedachte dat wij de ander niet tot last willen zijn of – omgekeerd – anderen mogen ons niet tot last zijn.

Paradoxaal genoeg is het juist de verstoring van de ander die de zin van het bestaan geeft. Het maakt mij wat ongemakkelijk, die verstoring van mijn ikkigheid, de lastigheid van mijn partner die niet helemaal hetzelfde is, het onderlinge verschil. Maar daarin zit tegelijk de verbinding en de zin. De lastigheid van de ander heb ik nodig om te ontsnappen aan de zelfgenoegzaamheid, die op de langere termijn alleen ledigheid gaat inhouden.

Nog een citaat: 'Zinvragen gaan we tegenwoordig liever uit de weg dan dat we er aandacht aan besteden.' Onze samenleving heeft volgens u een probleem met geloof en zingeving.

Daar weet u meer van dan ik. We verliezen betekenis, rituelen enzovoorts. Het kind lijkt met het badwater weggegooid te worden. Maar het is een illusie dat we kunnen terugkeren naar de maatschappij van de vorige eeuw of van twee eeuwen geleden. Dat gaat nooit, want de tijd is niet omkeerbaar. De uitdaging voor de komende generaties is hoe we in een seculiere samenleving de rituelen, betekenis en zingeving, het religieuze in brede zin wat het rationele overstijgt, een plaats kunnen geven.

Vanuit mijn vak zeg ik dat zingeving essentieel is voor de mens. Als religieuze structuren oplossen of verdampen, moeten we nieuwe structuren bedenken om dat een plaats te geven. Dat de mensen heel verschillend geloven is een feit. Maar laten we niet op onze kleine eilandjes van het eigen gelijk gaan zitten waar we dan een hek omheen plaatsen. Want dan ontbreekt de verbondenheid met de ander, die voor een goed samenleven juist van zo grote betekenis is.

Geen rust na veertig jaar

De Wet afbreking zwangerschap (hierna: abortuswet) bestaat bijna veertig jaar. Toch blijft abortus controversieel. En met name door twee ontwikkelingen stond het abortusvraagstuk dit jaar weer volop in het nieuws. Wat betreft de Juristenvereniging Pro Vita (JPV) noopt dit tot een hernieuwd debat over abortus.

De eerste ontwikkeling betreft de wetswijziging begin dit jaar, die ouders de mogelijkheid biedt om hun levenloos geboren kindje in te schrijven in het bevolkingsregister. Later bleek dat op grond van deze wet een vrouw ook haar geaborteerde kind kon inschrijven. De JPV is blij met deze ontwikkeling. Maar deze roept ook wezenlijke vragen op. Want welke (juridische) waarde hechten we nu aan het ongeborn menselijk leven? Het kind krijgt door de inschrijving namelijk geen rechten. Maar het bestaan er van – en impliciet diens menselijkheid – wordt er wel mee erkend. Tegelijkertijd kan het op grond van de abortuswet een anonieme dood sterven. Hoe verenigen we deze twee soorten regels?

De abortuskwestie kwam nogmaals in de media doordat wakers bij abortusklinieken beschuldigd werden van intimidatie en agressie. Minister Hugo de Jong pleitte vervolgens voor bufferzones bij de klinieken. In de Tweede Kamer kwam het zelfs tot een debat. Begin september wijdde het tv-programma NieuwLicht er nog een aflevering aan.

Uit bovenstaande blijkt dat zelfs na veertig jaar onze samenleving geen rust heeft gevonden met de abortuswet. Een nieuw debat is dus welkom. En dan een bezinning die verder kijkt dan het gevoel. De wetgeving over abortus en de inschrijving van levenloos geboren kinderen in het bevolkingsregister kwam voort uit gevoelens en wensen van burgers. Ze kwam niet voort uit een uitgedachte visie of ethiek van de overheid. Gevoelens zijn natuurlijk belangrijk en we moeten ze ook respecteren. Maar we mogen ethische vraagstukken niet alleen daarvan laten afhangen. Laten we daarom – na veertig jaar – opnieuw in gesprek gaan.

mr. Marie-Thérèse Hengst
bestuurslid Juristenvereniging Pro Vita

Het plegen van abortus wordt door de hoofdstroom in media, wetenschap en politiek heel normaal gevonden. Soms zelfs als een recht van de vrouw gezien, omdat haar persoonlijke ontplooiing niet gehinderd mag worden. Maar wat door de 'wegkijkcultus' onder de tafel blijft, is dat de motieven om te kiezen meestal van heel andere aard zijn. Voor de meeste vrouwen die abortus ondergaan is 'Baas in eigen buik' een mythe.

Door Marije van Dijk-Bor, vrijwilliger bij *Er is Hulp*, en Aris van Dijk MSc, redactielid

Abortus als symptoombestrijding

In gesprek met Anne-Mieke en Kees van Helden over hulp aan onbedoeld zwangere vrouwen

Ter introductie op het thema van deze bijdrage schetsen we eerst drie praktijksituaties.

De eerste: Toen een zwangere vrouw naar het ziekenhuis ging voor een termijnbepaling (d.i. de bepaling van het aantal weken dat ze zwanger was) werden de tien minuten die het zou moeten duren drie uur en tien minuten, omdat er een verdikte nekplooi was te zien op de echo (een indicatie voor het syndroom van Down). Er werd direct aangedrongen op een abortus. De

vrouw wilde haar zwangerschap gewoon uitdragen, of het nu een kindje met Down was of niet.

De tweede: Toen een vrouw, 23 weken en zes dagen zwanger, met gebroken vliezen 's nachts bij het ziekenhuis aankwam, werd nog de mogelijkheid van abortus aan haar voorgesteld omdat het kindje wel erg vroeg geboren zou worden.

De derde: Een echtpaar dat een drieling verwachtte (twaalf weken zwanger) heeft een uur

Bij elkaar geeft zo'n 20% als belangrijkste reden aan dat ze geen kindje willen omdat ze andere prioriteiten hebben.

moeten praten om de vragen te beantwoorden of ze wel lichamelijk, psychisch en financieel drie kinderen zouden kunnen grootbrengen. Ze konden er ook namelijk een of twee laten 'weghalen'.

ABORTUS: VANZELFSPREKEND?

"Abortus wordt structureel aangeboden," zegt Anne-Mieke van Helden en Kees van Helden, beiden werkzaam bij stichting *Schreeuw om Leven*. "En het zal erger worden naarmate de mogelijkheden van prenatale diagnostiek verder vorderen." We spreken elkaar in de spreekkamer van Schreeuw om Leven, waar een kunstwerk in de vorm van een hart staat met 30.000 kraaltjes: voor ieder kind één. Kees en Anne-Mieke van Helden ontvangen ons hartelijk in het bescheiden kantoor. "Tegenwoordig mag ik niet meer zeggen dat het hartje klopt met zes weken," zegt directeur Kees van Helden een beetje verontschuldigend, al zes jaar werkzaam bij *Schreeuw om Leven*. "Omdat het hart dan nog niet uitontwikkeld is, mag je het geen hart noe-

men, dus moet je zeggen dat er dan al *hartsflag* is." Het zijn symptomen van een groter onderwerp. Wij willen in dit artikel juist bekijken wat de mogelijkheden zijn om abortussen te voorkomen uit respect voor de Schepper van het leven.

REDENEN VOOR EEN ABORTUS

Wat zijn de redenen achter de 30.000 abortussen die per jaar worden uitgevoerd? We zochten naar onderzoek en vonden de Evaluatie Wet Afbreking Zwangerschap die in 2004-2005 is uitgevoerd door het Academisch Medisch Centrum/Universiteit van Amsterdam.¹ De tabel hebben we op blz 46 opgenomen. Hierbij moet worden opgemerkt dat verreweg de meeste abortussen in 2004 in klinieken is uitgevoerd en slechts 6% in ziekenhuizen.² In dit artikel zullen we ons dus richten op de percentages zoals gemeten bij de klinieken.

EEUWIGE JEUGD EN ANDERE PRIORITEITEN

Een deel van de redenen lijkt een vrije keuze te zijn.³ Veel meisjes die abortus plegen, doen dat omdat ze nog niet klaar zijn voor een kindje. Een kwart noemt "te jong" als een van de redenen, acht procent noemt het als belangrijkste reden. Een andere zeven procent noemt "geen kinderwens" als belangrijkste reden, nog eens 5,6% noemt "opleiding" als de belangrijkste reden. Dus bij elkaar geeft zo'n 20% als belangrijkste reden aan dat ze geen kindje willen omdat ze an-

Anne-Mieke van Helden is hulpverlener bij *Er is Hulp*, de hulpverleningsafdeling van stichting *Schreeuw om Leven*. Kees van Helden is sinds 2016 directeur van Schreeuw om Leven. Vanaf 2014 werkte hij daar al als communicatiemedewerker. *Schreeuw om Leven* is sinds 1985 maatschappelijk actief met voorlichting en publieke acties, zoals de Mars voor het Leven. *Er is Hulp* is er voor hulpverlening aan vrouwen én mannen op het gebied van ongewenste zwangerschap en abortus.

redenen voor abortus	klinieken(%)		Ziekenhuizen (%)	
	genoemd	belangrijkst	genoemd	belangrijkst
financiën	46,7	11,6	50,0	12,5
geen kindwens	31,8	7,1	23,2	12,5
geen energie	26,7	10,1	23,2	7,5
geen goede woonruimte	26,3	1,0	35,7	5,0
te jong	25,1	7,6	32,1	7,5
compleet gezin	23,9	11,6	21,4	7,5
opleiding	23,1	5,6	26,8	5,0
risico gezondheidsproblemen bij baby	16,5	5,6	16,1	< 5
te korte relatie	16,5	< 5	23,2	10,0
verbroken relatie	16,1	5,1	16,1	< 5
partner wil zwangerschap niet	15,3	< 5	23,2	5,0
niet te combineren met werk	14,5	< 5	12,5	< 5
nog niet getrouwd	12,9	< 5	< 10	< 5
gevaar voor eigen gezondheid	11,4	< 5	10,7	7,5
geen partner	10,6	< 5	10,7	< 5
ouders niet akkoord met zwangerschap	< 10	< 5	10,7	< 5
relatieproblemen	< 10	< 5	14,3	7,5
psychische problemen	< 10	< 5	10,7	< 5
zwangerschap ten gevolge van ongewild seksueel contact	< 10	< 5	< 10	< 5
partner (waarschijnlijk) niet de vader	< 10	< 5	< 10	< 5
vluchtelingenstatus	< 10	< 5	< 10	< 5
familie wil zwangerschap niet	< 10	< 5	< 10	< 5
te oud	< 10	< 5	< 10	< 5
divers	< 10	9,6	< 10	12,5

Klinieken: N=225; n missing=0 (0%); belangrijkste reden N=246. Ziekenhuis N=57; n missing=1 (2%); Belangrijkste reden ziekenhuis N=40

Bron: Evaluatie Wet Afbreking Zwangerschap, 2005, (Zie noot 1)

dere prioriteiten hebben. Als je daar ook de ongeveer 10% bij optelt die "compleet gezin" heeft ingevuld, zijn het zo'n 30%.

Wat motiveert mensen om een abortus te wensen, en wat bezielt onze cultuur om aan die wens gehoor te geven? Het is alsof we zouden toestaan om benen te amputeren, omdat mensen geen wens hebben om te lopen. Of dat we zouden toestaan om een vinger weg te laten ha-

len als iemand zich met negen vingers wel compleet zou voelen. Wat is onze cultuur geworden, als we het tijdig afronden van een opleiding waarderen boven het opvoeden van een kind? Wat zijn onze waarden, als we toestaan dat het rekken van je jeugd en uitbreiden van je kennis voorrang wordt gegeven boven ontluikend leven? Wat zijn we voor een samenleving als we onze eigen toekomst doden?

Mannen zijn verantwoordelijkheidsloos geworden. Ze willen wel een (seksuele) relatie, maar zodra er sprake is van verantwoordelijkheid doen ze alsof hen groot onrecht wordt aangedaan.

JE LICHAAM IN DE VRIJE MARKT

Ook een aantal van de hulpvragen die bij *Er is Hulp* binnenkomen, zijn van meisjes die geen relatie hebben, maar seks hebben om geld. Een meisje gaf aan dat ze totaal in de problemen zou komen als ze het kindje geboren zou laten worden, omdat ze dan haar studie zou moeten stoppen. Geld voor haar studie verdiende ze door een bijbaantje in de prostitutie, en daar was het kindje ook verwekt.

KINDEREN ZONDER VADER

Maar er zijn nog meer schrijnende redenen van abortus. Een meisje mailt: "Mijn vriend zei dat

zijn leven verwoest is toen hij hoorde dat ik zwanger was." Een ander meisje schrijft: "Als hij hoort dat hij vader gaat worden, zal hij niets meer van me willen weten." Twee veel voorkomende zinnen in e-mails van hulpvragen bij *Er is Hulp*. Mannen zijn verantwoordelijkheidsloos geworden. Ze willen wel een (seksuele) relatie, maar zodra er sprake is van verantwoordelijkheid doen ze alsof hen groot onrecht wordt aangedaan. Een vrouw schreef: "Hij is er niet klaar voor om vader te worden." Wat? Vader te worden? Als je een kindje verwekt hebt, *ben* je al vader! Dat realiseren die jongens zich niet eens.

VADERSCHAPWEIGERAARS

Hoe groot is het aandeel van de vaders dat geen verantwoordelijkheid wil nemen? In het onderzoek van de UvA staat dat 15,3% van de vrouwen die bij een abortuskliniek komen, dit als een van de redenen invult ("partner wil zwangerschap niet"). Zo'n 16,1% vult in "verbroken relatie" en 16,5% "te korte relatie". Een deel van 10,6% vult in "geen partner". Het kan natuurlijk zijn dat men twee van deze redenen tegelijk

heeft ingevuld. Maar als we daar niet van uitgaan, gaat het dus om meer dan 50% van de abortussen waar de vader 'niet thuis' geeft – en in feite hun vaderschap weigeren te aanvaarden. Anne-Mieke geeft aan dat dit de meest voorkomende reden is voor jonge moeders die bij *Er is Hulp* aankloppen, vaak wel in combinatie met andere redenen.

Voor een vriendschap met seksuele omgang wat geen partnerschap is, is zelfs een mooi woord: *friends with benefits*. Vrienden met voordelen. Ik zou er liever van willen maken: *benefits without friends*. Een echte vriend laat je niet in de steek, toch?

In 2017 heeft Fiom, een mogelijke gesprekspartner voor onbedoeld zwangere vrouwen als ze via hun huisarts om een abortus vragen, een online keuzehulp voor mannen naast de online keuzehulp voor vrouwen. Daarin staan oefeningen "die helpen om je gevoelens en gedachten te ordenen en om de gevolgen van verschillende keuzes op een rijtje te zetten" en is er de mogelijkheid om met een hulpverlener te spreken over je besluit. Wat mij betreft een zeer goede ontwikkeling.

WIE IS BAAS IN JE BUIK?

Als het gesprek in de abortuskliniek plaatsvindt, hebben de gesprekspartners van de jonge moeders hier dan ook oog voor? Ongeveer een derde van de vrouwen (31%), blijkt uit het jaarrapport van 2017, komen niet via de huisarts bij de abortuskliniek maar kloppen daar direct aan.⁴ En het gesprek dat dan plaatsvindt, is misschien wel heel anders. "Dit is een taboe waar eigenlijk niet over gesproken mag worden," zegt Kees, "maar het is gewoon een kwestie van geld. Voor een gesprek zonder abortus krijgt de kliniek 105 euro, voor een abortus is het 850 euro." Anne-Mieke: "Als je naar de bakker gaat voor een

gesprek of je wel of geen brood moet eten als ontbijt, zul je ook geen neutraal advies krijgen." Ze noemt een voorbeeld waarbij er aan de vrouw gevraagd werd of ze niet onder dwang van de partner een abortus kwam doen, waarbij men de partner gewoon even buiten de kamer liet en die daar stond te wachten. Op die manier voel je je natuurlijk nog steeds niet vrij om te kiezen. De abortuskliniek is baas van je buik, zou je haast gaan denken.

Een belangrijke prioriteit voor de overheid moet daarom zijn om het gesprek over abortus niet binnen de abortuskliniek te laten plaatsvinden, vindt Kees. "Je moet nu in de abortuskliniek tekenen dat je "andere opties hebt overwogen", niet eens of je andere opties zijn aangeboden." Minister Schippers gaf in 2016 al aan dat huisartsen een grotere rol moesten krijgen in het begeleiden van onbedoeld zwangere vrouwen.⁵ Anne-Mieke en Kees zouden ook graag zien dat vrouwen een folder met eerlijke informatie over abortus mee zouden krijgen naar huis, zodat ze daar met meer rust de opties kunnen overwegen en er meer informatie over kunnen aanvragen. Of opzoeken via internet.

Als je naar de bakker gaat voor een gesprek of je wel of geen brood moet eten als ontbijt, zul je ook geen neutraal advies krijgen. Een belangrijke prioriteit voor de overheid moet daarom zijn om het gesprek over abortus niet binnen de abortuskliniek te laten plaatsvinden.

“Het kindje is niet het probleem, het zijn de omstandigheden die het probleem zijn en waardoor men het niet ziet zitten het kindje geboren te laten worden. Een abortus lost helemaal niets van die schrijnende omstandigheden op.”

FINANCIËN

Maar liefst de helft van de vrouwen die komen voor een abortus noemt financiën als een van de redenen. Zo’n 12% vermeldt dit als de belangrijkste reden. Wat zit hierachter? Zijn het jonge meisjes die hun geld voor hun studie nodig hebben? Zijn het gezinnen met een aantal kinderen die met hun karige inkomen nauwelijks kunnen rondkomen? Wat kan de overheid hieraan doen, als ze hoort dat kinderen worden gedood om geld?

Voor Anne-Mieke en Kees is het een bekende oorzaak. Moeders die aankloppen bij *Er is Hulp* hebben schulden die ze moeten afbetalen, bevinden zich in de schuldsanering, of ze hebben het risico dat ze het huis uitgezet worden door hun partner of hun ouders als ze hun zwangerschap voldragen. Andere redenen zijn dat ze geen baan hebben, of bang zijn dat ze hun baan kwijtraken. Dat laatste hoort overigens onterecht te zijn, omdat zwangerschap geen wettige reden is om iemand te ontslaan. Om deze jonge, kwetsbare moeders te helpen heeft *Er is Hulp* een sponsorplan waarin moeder en kind gedurende een heel jaar geholpen worden met aankopen voor het kindje en deze aankopen betaald worden door *Er is Hulp*. “We zien veel mensen die je met dat sponsorplan net dat stukje

moed kunt geven om wel voor hun kindje te gaan,” geeft Anne-Mieke aan. Heeft de overheid hier geen mogelijkheden of plannen voor, vraag ik hen. Nee, niet dat zij weten. De CU en Siriz hebben op eigen initiatief het tienermoederfonds opgericht, maar er is niet iets dergelijks van de overheid. Ik wil nog weten: Gaat het meest om tieners als er sprake is van financiële problemen? Volgens Anne-Mieke en Kees niet specifiek, financiële problemen zijn er bij alle leeftijden, en jonge moeders kunnen vaak nog door hun ouders geholpen worden.

In 2018 verscheen er een publicatie “Gemeenten aan zet bij jong ouderschap” door JOOZ (Jong Ouderschap / Onbedoeld Zwanger, een samenwerkingsverband van verschillende organisaties). Dat klinkt als een positieve start. Maar waar is het vervolg hierop, en zou zo’n plan niet jaarlijks geëvalueerd moeten worden?

Kees is het met mij eens dat het een positief begin is. “Maar laten ze het ook aan de jonge moeders zelf vragen: Wat heb je nodig om voor je kindje te gaan? Ik zou willen dat ze die vraag zouden stellen als een vrouw een abortuskliniek binnenstapt. Nu zie je eerder cynisme. Neem bijvoorbeeld de reactie van de directeur van de abortuskliniek in Rotterdam toen degene die een abortus had overwogen terugging om te zeggen dat ze toch haar kindje wilde houden. Zijn reactie (naar de journalist van de Volkskrant) was: ze vergeet dat ze nog 17 jaar voor haar kindje moet zorgen. Als het personeel van de abortuskliniek er echt zouden zijn om deze jonge moeders te helpen met hun keuze, zouden ze blij moeten zijn met haar keuze!”⁶

“We ontvangen in Nederland duizenden mensen terecht als vluchteling, die geven we te eten, te drinken, een dak boven hun hoofd, medische zorg, en zelfs voorrang op een huurwoning – terecht, dat is ook een christelijke opdracht. Maar tegen iemand die financieel grote problemen

heeft en een abortus overweegt, zeggen we: OK, dan betalen we jouw abortus. Dan zijn we toch als land moreel failliet?"

GEEN ENERGIE

Opvallend is ook dat zo'n 10% "geen energie" als belangrijkste reden aangeeft. Welk leed zit daarachter? Wat doen wij als samenleving verkeerd om een zwangere vrouw haar energie te ontnemen of haar geen energie te geven? Het zou te maken kunnen hebben met een combinatie van redenen die we hiervoor genoemd hebben.

"Het kindje is niet het probleem", zegt Anne-Mieke. "Het zijn de omstandigheden die het probleem zijn en waardoor men het niet ziet zitten het kindje geboren te laten worden. Een abortus lost helemaal niets van die schrijnende omstandigheden op." Abortus als symptoombestrijding. "Abortus lost geen financiële problemen op; ook geen onveilige seksuele relaties of eerwraak; ook geen huiselijk geweld of instabiele relaties. Het wordt tijd dat we echt naar vrouwen luisteren en daarbij niet vergeten ook het ongebooren leven een stem te geven", schreef Esmé Wiegman-van Meppelen Scheppink al in 2016 (destijds directeur van de NPV).⁷

LEED VOORKOMEN

Zou de volksvertegenwoordiging iets kunnen of willen doen aan het genoemde leed achter abor-

tus, zoals financiën of druk van de omgeving? Laten we eens kijken hoe politieke partijen denken over kwetsbare moeders.

De CU en SGP geven bij hun standpunt niet alleen aan dat ze maatregelen willen om kwetsbare moeders te steunen, maar hebben zelfs concrete stappen voor de uitvoering daarvan.⁸ "Het CDA vindt het belangrijk om ongewenste zwangerschappen in de eerste plaats zoveel mogelijk te voorkomen", staat er in de standpunten van het CDA.⁹ Ook GroenLinks noemt abortus een "ingrijpend besluit", hoewel ze vooral de nadruk legt op het recht van de vrouw op abortus.¹⁰ De SP stelt, naast dat ze 'voorstander is van de huidige abortuswetgeving': "Vrouwen horen op ieder moment af te kunnen zien van een abortus en daarom is bedenktijd belangrijk."¹¹ De PvdA stelt onder het kopje 'recht op abortus': "Alleen de vrouw heeft het recht om in overleg met haar arts te besluiten of ze haar zwangerschap wil uitdragen of afbreken. De PvdA pleit voor goede voorlichting en laagdrempelige toegang tot anti-conceptiemiddelen om de voortdurende daling van abortuscijfers in Nederland te stimuleren en de kwetsbare groep die meerdere abortussen ondergaat te verkleinen."¹² De VVD noemt dat ze niet oordeelt, maar dat het ook een moeilijke en verdrietige keuze is: "Die moeilijke en verdrietige keuze maakt de vrouw zelf. Daar heeft zij haar eigen redenen voor. Wij oordelen daar niet over."¹³ Ik kan me niet voorstellen dat de VVD, als ze het zo verwoordt, niet ook de intentie heeft om die moeilijkheden en dat verdriet bij vrouwen te voorkomen. Ronduit kritiek op het Nederlandse beleid omtrent abortus heeft Thierry Baudet van FvD, als we lezen wat hij in mei schreef in het *American Affairs Journal*: "Today, even new life (in the womb) may be extinguished to avoid disturbing the individual's freedom. In the Netherlands (where I live), *suicide* is facilitated to ensure that here, too, no constraints

Waarom wordt er niet structureel gevraagd naar de oorzaken van abortus? Waarom is een gedetailleerd onderzoek naar de redenen van abortus 15 jaar geleden gedaan en wordt het niet vaker herhaald?

—such as the duty to care for your parents—are placed on the individual.”¹⁴

En dan hebben we het nog over de volksvertegenwoordiging: een groot deel (60%) van ons Nederlandse volk is het ook eens met de stelling dat er vaker gekeken moet worden naar alternatieven voor abortus, gemeten in het TNS NIPO onderzoek op initiatief van de SGP in 2016.

HEERLIJKE ONWETENDHEID

Als de politieke partijen expliciet aangeven er zo over te denken, waarom wordt er dan niet structureel gevraagd naar de oorzaken van abortus? Waarom is een gedetailleerd onderzoek naar de

redenen van abortus 15 jaar geleden gedaan en wordt het niet vaker herhaald? Weliswaar is er elk jaar een jaarrapportage van het IGZ over de Wet afbreking zwangerschap¹⁵, maar daarin worden de redenen niet onderzocht. Het enige wat sinds 2011 extra gemeten wordt, is hoe vaak er een relatie was met prenatale diagnostiek, een cijfer wat overigens stijgt en met de dag actueler wordt (zie daarvoor andere bijdragen in dit nummer van Zicht). Maar zou de overheid zich niet ook moeten verdiepen in de andere mogelijke redenen achter een zo wijdverbreid leed als abortus?

En dan in het bijzonder in de volgende cijfers die in 2005 genoemd werden¹⁶ en daarna niet meer gemeten zijn:

- Mate waarin vrouwen achter het besluit tot abortus stonden: 18,3% niet “helemaal” maar slechts “grotendeels”, 3,1% “enigszins” en 1,2% “niet”
- Mate waarin vrouwen zelf het besluit genomen hebben: 14,8% niet “helemaal” of “grotendeels”, maar slechts “gedeeltelijk”, 1,2% “vooral iemand anders” en 0,4% “helemaal iemand anders”

Als er één rubberen balletje in het kunstgras gevonden wordt hebben we allerlei discussies omdat het kankerverwekkend kan zijn, en dan moeten kinderen douchen, schone kleren aan, noem maar op...

- Of met vrouwen bij de voorlichting over alternatieven besproken is, hoe hun leven er uit zou zien als ze de zwangerschap zouden uitdragen: 57% niet
- Aantal abortussen waar financiën een rol speelt: 46,7%

Ook zoiets verhullends is het “abortuscijfer”. Dat is het aantal zwangerschapsafbrekingen per 1000 vrouwen 15-45 jaar. Voor 2016 is dat 8,5, wat laag lijkt ten opzichte van 1000. Maar als we het vermenigvuldigen met de periode van 30 jaar waarover gemeten wordt per vrouw komt het neer op 255 abortussen per 1000 vrouwen. Bovendien is het objectiever om te kijken naar het aantal abortussen per levend geboren. Het geeft te denken dat het aantal abortussen in ons land niet daalt terwijl het geboortecijfer wel een dalende trend vertoont. Het wordt tijd dat beleidsmakers de feiten en de realiteit onder ogen gaan zien en niet langer wegkijken. Eigenlijk schrijf ik dit artikel iets te vroeg, hoor ik van Kees, want na die vijftien jaar is er eindelijk dit jaar weer een evaluatie gestart van deze wet die in maart of april 2020 gepubliceerd zal worden. “Normaliter worden wetten om de vijf jaar geëvalueerd. Abortus is blijkbaar een te gevoelig onderwerp.”

ZWIJGJOURNALISTIEK

Is er wel voldoende wetenschappelijk onderzoek naar abortus? “Zeker,” geeft Kees aan. “Het probleem is dat hier selectief mee wordt omgegaan. Wereldwijd zijn er bijvoorbeeld 109 onderzoeken naar de relatie tussen abortus en borstkanker. Maar 26 daarvan hebben als conclusie dat er geen relatie is. Die laatste onderzoeken, je raadt het al, kom je tegen op internet, in rapportages, maar die andere 83 die wel een relatie aantonen, komen bijna niet boven water.” Een ander voorbeeld is het onderzoek van Van

We moeten dus zeker niet veroordelen, maar persoonlijk aandacht hebben voor deze vrouwen, en vragen: Waar zou ik je mee kunnen helpen?

Ditzhuijzen in Nederland naar de relatie tussen abortus en psychische problematiek. Dat onderzoek, gehouden onder 325 vrouwen, toonde aan dat er geen verband was. “Maar dit onderzoek vond plaats over een periode van slechts vijf jaar, terwijl psychische problemen zich vaak later openbaren, soms zelfs na twintig jaar. Bovendien zijn er wel 90 vrouwen in dat onderzoek afgehaakt, zonder vermelde reden. Misschien dat juist in deze groep vrouwen degenen voorkwamen met psychische problemen na hun abortus.” Kees wil een artikel publiceren over een zeer recent Duits onderzoek naar de gevolgen van abortus, dat een periode van 10 jaar en 35.000 vrouwen omvat, maar geen enkele krant heeft het nog willen plaatsen: het *NRC* niet, de *Volkskrant* niet, *Trouw* niet. “En dat terwijl een detail als dat abortus in Nieuw-Zeeland uit het strafrecht gaat wel in elke krant staat!”

Kees: “Het is iets wat me best wel bezig houdt. Als er één rubberen balletje in het kunstgras gevonden wordt hebben we allerlei discussies omdat het kankerverwekkend kan zijn, en dan moeten kinderen douchen, schone kleren aan, noem maar op... Maar bij tal van onderzoeken over de gevolgen van abortus wordt het allemaal gebagatelliseerd en het is allemaal “niet waar”. Het kan niet waar zijn dat al die onderzoeken fout zijn!”¹⁷

GA MET ZE MEE

Onze laatste vraag aan Anne-Mieke en Kees was: Hebt u nog een oproep aan christelijke me-

deburgers in Nederland? Anne-Mieke: “Ja, dat we onbedoeld zwangere meisjes of ook moeders die een abortus hebben laten uitvoeren een helpende hand toereiken, ze zéker niet veroordelen, maar naast ze gaan staan, met ze mee te lopen, ons afvragen hoe we hen kunnen helpen.” “Weet je: ik snap al die vrouwen. De maatschappij roept dat abortus dé oplossing is, of in ieder geval een oplossing. Daar ben je mee groot ge-

worden. Tegen die stroom inzwemmen is zó moeilijk! We moeten dus zeker niet veroordelen, maar persoonlijk aandacht hebben voor deze vrouwen, en vragen: Waar zou ik je mee kunnen helpen?”

“Dat zijn we zo kwijt in onze maatschappij: de persoonlijke aandacht voor elkaar. Dat zie je ook terug bij de hulpverlening: Ze hebben niemand!”

NOTEN

- ¹ Evaluatie Wet Afbreking Zwangerschap, 2005, https://www.ngva.net/application/files/1215/1982/8655/WAZ_evaluatie_Definitieve_webversie_b.pdf
- ² Evaluatie WAZ, 2005, paragraaf 3.2.
- ³ Maar zie de rest van dit artikel voor een mogelijke nuancering hiervan: je kunt niet met zekerheid zeggen dat als iemand bijvoorbeeld “te jong” als belangrijkste reden invult, dat het dan een vrije keuze is. Als er van buitenaf druk wordt uitgeoefend door de maatschappij en je ouders en je vriend dat je “te jong” bent, is het dan wel een vrije keuze?
- ⁴ <https://www.igj.nl/documenten/rapporten/2019/02/07/jaarrapportage-wet-afbreking-zwangerschap-wafz-2017>
- ⁵ *Nederlands Dagblad*, 30 december 2016, <https://www.nd.nl/nieuws/politiek/schippers-wil-abortuscijfer-omlaag-hebben.2456783.lynx>
- ⁶ *Volkskrant*, 2 april 2019, <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/hoe-activisten-bij-de-abortuskliniek-fatima-op-andere-gedachten-brengen-bf8edb09/>
- ⁷ *Reformatorisch Dagblad*, 11-11-2016, <https://www.rd.nl/opinie/column-elke-moeder-%C3%A9n-elk-kind-verdient-beter-dan-abortus-1.1311687>
- ⁸ <https://www.sgp.nl/standpunten/a/abortus-provocatus#standpunt-abortion-provocatus> en <https://www.christenunie.nl/standpunt-detailpagina-oud/abortus>
- ⁹ <https://www.cda.nl/standpunten/abortus/>
- ¹⁰ <https://groenlinks.nl/standpunten/abortus>
- ¹¹ <https://www.sp.nl/standpunt/prenatale-screening-en-abortus>
- ¹² <https://www.pvda.nl/standpunten/zorg-gezondheid/abortus/>
- ¹³ <https://www.vvd.nl/standpunten/abortus/>
- ¹⁴ <https://americanaffairsjournal.org/2019/05/houellebecqs-unfinished-critique-of-liberal-modernity/>
- ¹⁵ <https://www.igj.nl/documenten?refwoord=wafz>
- ¹⁶ Evaluatie WAZ, 2005, respectievelijk tabel 4.11; tabel 4.10; pagina 85; tabel 4.9 (hier opgenomen).
- ¹⁷ Op de website van *Schreeuw om Leven* staat een link naar de meer dan 500 wetenschappelijke onderzoeken die de afgelopen 30 jaar hebben plaatsgevonden naar de gevolgen van abortus. Zie <https://www.schreeuwomleven.nl/abortusgevolgen/>

Internationaal is afgesproken dat we het DNA van toekomstige generaties niet aanpassen. Met de CRISPR-Cas methode, die sinds 2013 bekend is en rap wordt doorontwikkeld, gebeurt dit wél. Vanuit de wetenschap en de industrie is er de vraag om de regels voor CRISPR-Cas makkelijker te maken. Wat is CRISPR-Cas en welke ethische afwegingen kunnen we hierbij maken?

Anne Kersten, Nanja Mol e.a., leden Commissie Zorg SGP-Jongeren*

CRISPR-Cas: Knippen en plakken van leven

Amsterdam, 25 juli 2025: Vanmorgen werd omstreeks 11.03 lokale tijd baby Michael Bruins geboren in goede gezondheid. Michael is het tweede kind van het echtpaar Bruins die beide drager zijn van taaislijmziekte. Vera, Michaels oudere zus, overleed vijf jaar geleden aan de complicaties van deze ziekte op 2-jarige leeftijd. Nadien durfde het echtpaar lange tijd niet aan kinderen te denken. Nu echter, met hulp van de wetenschap, is het voor het eerst ter wereld gelukt om een baby met taaislijmziekte te gene-

zen. Zonder deze nieuwe techniek had Michael namelijk ook taaislijmziekte gehad, zo bleek uit de genetische tests tijdens de zwangerschap. Het gen voor taaislijmziekte is echter niet de enige verandering aan Michaels DNA; hij heeft ook de oogkleur van zijn vader gekregen.

Science fiction? Mogelijk is dit scenario realistischer dan het lijkt. Recent hebben Italiaanse onderzoekers van de Universiteit in Trento met behulp van de CRISPR-Cas9-techniek in een laboratorium

* Naast Anne en Nanja hebben ook Ralf Boon en Anneke Snel bijgedragen aan de tekst van dit artikel. De auteurs danken de overige leden van de commissie Peter Mulder en Lydia Terlouw voor hun commentaar op een eerdere versie.

genetische fouten hersteld die aan de bron liggen van de genetische ziekte cystic fibrosis, taaislijmziekte.¹ Deze techniek biedt een nieuwe, eenvoudigere methode om ons genetisch materiaal, het DNA, te bewerken. Ook in de landbouw wordt geëxperimenteerd met CRISPR-Cas-technieken om rassen te veredelen. Behalve deze toepassingsgerichte technologieën, gebeurt er met deze methode ook veel basaal onderzoek naar functies van DNA en zijn reparatiemechanismes. Dit zijn de eerste stappen om in de toekomst deze techniek wellicht ook bij mensen te kunnen toepassen. In Europa geldt momenteel strenge regelgeving voor toepassing van deze vorm van gentechnologie.² Buiten Europa wordt CRISPR-Cas onder minder strikte wetgeving gebruikt.³ In dit artikel wordt ingegaan op deze nieuw techniek en de ethische implicaties hiervan.

WAT IS CRISPR-CAS?

CRISPR-Cas is een methode waarmee erfelijk materiaal op een nauwkeurige manier kan worden aangepast.

Ons erfelijk materiaal bestaat grotendeels uit DNA. Dat is voor te stellen als een lange code die al onze lichaamsfuncties en eigenschappen codeert. Het DNA wordt afgelezen met behulp van een transcriptiesysteem, het zogeheten RNA. Aan de hand van de afgelezen code worden vervolgens de eiwitten opgebouwd die onze eigenschappen vorm gaan geven.

Al langer kan het DNA aangepast worden, maar met behulp van de CRISPR-Cas techniek kan dit veel sneller, preciezer en goedkoper. De Cas-enzymen kunnen stukken uit het DNA knippen. Een stukje RNA wijst exact aan waar geknipt (of geplakt) moet worden. De mogelijkheden van de CRISPR-Cas techniek lijken grenzeloos. Je kunt op elke plek in het DNA-aanpassingen uitvoeren.

In Europa geldt momenteel strenge regelgeving voor toepassing van deze vorm van gentechnologie. Buiten Europa wordt CRISPR-Cas onder minder strikte wetgeving gebruikt.

Niet alleen bij mensen, maar ook in het DNA van bacteriën, planten en dieren. Zo kunnen genetische ziektes voorkomen of genezen worden. Rassen kunnen verbeterd worden. Ook kunnen er zodanige aanpassingen gedaan worden in het DNA dat een levend wezen zich beter kan aanpassen aan zijn omgeving.⁴ Deze aanpassingen in het DNA zijn blijvend en zullen ook aan het nageslacht worden doorgegeven.

Aandoeningen die door een combinatie van verschillende factoren (genetische en omgevingsfactoren) worden veroorzaakt, zijn erg complex.⁵ Ingrijpen met CRISPR-Cas bij dat type aandoeningen, zoals kanker, kan dus niet zomaar, hoewel dit in de toekomst ook niet valt uit te sluiten.

NIEUWE ONTWIKKELINGEN

Er zijn inmiddels verschillende nieuwe varianten van de CRISPR-Cas techniek. Eén van die varianten is 'CRISPR-CasX'.⁶ Daar kan de mens geen afweerreacties meer ontwikkelen, omdat er geen gebruik wordt gemaakt van ziekteverwekkende bacteriën. Hierdoor komt de daadwerkelijke toepassing van CRISPR-Cas op het menselijk lichaam nóg dichterbij.

CRISPR-Cas kan op verschillende momenten worden toegepast. Dat kan tijdens IVF-bevruchting, in een embryo, maar ook vóór de bevruchting op geslachtscellen. Bij experimenten in de

De wetenschap houdt weinig rekening met de grenzen van ons verstand. Dit leidt tot overschatting van ons kunnen. Met het aanpassen van DNA worden wij als het ware scheppers van ons eigen leven.

embryonale fase zijn embryo's gemoeid, echter bij toepassing op geslachtscellen niet.

CRISPR-Cas is zo veelbelovend omdat genetische ziekten genezen kunnen worden waar nu geen enkele behandeling met genezing voor is.

IS HET GOED?

Hoewel de toepassingen van CRISPR-Cas in het dagelijks leven nog ver weg lijken, gaan de ontwikkelingen wel door. Juist nu is het tijd om vooraf naar ethische consequenties van deze vorm van gentechnologie te kijken. In ons leven speelt ethiek, de leer van goed en kwaad, altijd een rol. Des te belangrijker is dit bij het doen van (wetenschappelijk) onderzoek, omdat hierbij nieuwe toepassingen bedacht worden, waar nog niet eerder over is nagedacht. Vaak vindt de ethische analyse pas achteraf plaats, of soms zelf helemaal niet.

In de ethische discussie rondom CRISPR-Cas staat genetische modificatie centraal. Dat is het kunstmatig ingrijpen op en veranderen van onze biologische erfenis. Dit heeft alles te maken met het allerprilste begin van het leven, wanneer de DNA-code wordt vastgelegd.

WAT STAAT ER OP HET SPEL?

Deze techniek zal eerst worden getest op menselijke embryo's om toepassingen in het menselijk lichaam mogelijk te maken. Er is veel onderzoek nodig om te bepalen of de (nieuwe) techniek om DNA aan te passen veilig en efficiënt is en geen schadelijke bijeffecten kent. De menselijke embryo's die voor dit onderzoek worden gebruikt, worden na bepaalde tijd vernietigd. Deze techniek raakt hiermee dus ook direct aan de beschermwaardigheid van het leven.

Daarnaast verschilt de CRISPR-Cas techniek van andere technieken, omdat de aanpassingen die gedaan worden, ook aan het nageslacht doorgegeven worden. Moeten we erfelijke ziekten wel op deze manier willen bestrijden? Veranderen we onszelf niet te veel als we gaan sleutelen aan onze genen? Hoe zit het met het nageslacht van deze mens in wording? En als we dan toch bezig zijn met iets in het genoom aan te passen, waarom zouden dan karaktereigenschappen of uiterlijke kenmerken ook niet veranderd mogen worden? Als de toolbox al beschikbaar is, waarom 'maken' we dan niet het perfecte kind?

De discussie rondom CRISPR-Cas raakt dus aan verschillende ethische vragen waarbij Bijbelse uitgangspunten en de christelijke levensvisie in de knel kunnen raken. Het is echter niet eenvoudig om in Gods Woord direct een antwoord te vinden op een specifieke vraag zoals over genetische modificatie. De Bijbel biedt wel duidelijke normen en kaders waaraan wij ons handelen moeten toetsen. Drie kaders staan bij de ethische beoordeling van deze techniek centraal. Ten eerste, God als Schepper van het leven. Ten tweede, het waardevolle leven van de mens. Ten derde, de gevolgen van de zondeval.

GOD ALS SCHEPPER VAN HET LEVEN

Het eerste kader dat wij in de Bijbel vinden, gaat over God, onze Schepper. Wij als mensen kunnen geen leven scheppen. In Genesis 1 staat dat God de mens schiep naar Zijn beeld. Dat beeld bestaat onder andere uit ware kennis van God (Kol. 3:10), wat dus wil zeggen dat wij onze Schepper volmaakt kenden. Die volmaakte kennis zijn wij verloren en nu is ons verstand verduisterd (Ef. 4:18). De wetenschap houdt weinig rekening met de grenzen van ons verstand. Binnen onderzoekscentra is er geen eerbied of ontzag voor het scheppingswerk. Dit leidt tot overschatting van ons kunnen. Met het aanpassen van DNA worden wij als het ware scheppers van ons eigen leven.

Het is dus maar zeer de vraag of wij als mensen mogen inbreken op het door God geschapen leven. En moeten we niet erkennen dat we niet kunnen overzien wat DNA-aanpassingen door de generaties heen betekenen?

HET LEVEN VAN DE MENS IS WAARDEVOL

Het tweede Bijbelse kader is dat menselijk leven al vanaf het allereerste begin waarde heeft. 'Mijn gebeente was voor U niet verholten, als ik in het verborgene gemaakt ben, en als een borduursel gewrocht ben in de nederste delen der aarde. Uw ogen hebben mijn ongeformeerde klomp gezien' (Ps. 139:14-15). Hier wordt helder geïllustreerd hoe God met zorg een embryo maakt, namelijk zo kunstig als een borduursel. Zouden wij als mensen in dit borduursel wat draadjes mogen veranderen? Zouden wij überhaupt wel een techniek mogen accepteren waarvan we weten dat het vele embryolevens heeft gekost tijdens de onderzoeksfase? De Heere noemt het offeren van kinderen een gruwel (Deut. 12:31). Is dat niet wat er gebeurt als embryo's weggegooid worden als offer aan de wetenschap?

We moeten dus heel zorgvuldig omgaan met het door God geschonken leven en ook embryo's zien als pril leven.

DE GEVOLGEN VAN DE ZONDEVAL

Het derde Bijbelse kader wat we willen noemen, is dat deze aarde door de zonde is vervloekt (Gen. 3:17). Door de zondeval zijn ziekten en de dood in de wereld gekomen. Wij weten dat we volmaaktheid nooit zullen bereiken op de aarde. Bij het voorbeeld van taaislijmziekte kan het uitroeien van deze ziekte het gevoel geven dat we als God zijn. Een ziekte op deze manier genezen maakt ons totaal los van onze afhankelijkheid van God. Medicijnen of behandelingen moeten dus altijd gebruikt worden in het besef dat we van God afhankelijk zijn in het zegenen van deze middelen. Dit wordt bijvoorbeeld duidelijk uit de geschiedenis van Asa die ziek werd, maar 'zocht hij den HEERE niet in zijn krankheid, maar de medicijnmeesters [...] en hij stierf' (2 Kron. 16:12-13). Hij vertrouwde niet op de Heere maar zocht enkel menselijke hulp. Deze mense-

Hier wordt helder geïllustreerd hoe God met zorg een embryo maakt, namelijk zo kunstig als een borduursel. Zouden wij als mensen in dit borduursel wat draadjes mogen veranderen? Zouden wij überhaupt wel een techniek mogen accepteren waarvan we weten dat het vele embryolevens heeft gekost tijdens de onderzoeksfase?

Binnen universiteiten en wetenschappelijke instellingen waait een seculiere, materialistische wind die verregaande veranderingen aan het DNA niet extreem problematisch vindt. Bovendien gaan de ontwikkelingen sneller dan ethische commissies kunnen bijbenen.

lijke hulp, zonder de zegen van de Heere, hielp hem niet.

We moeten onszelf dus afvragen of wij bij genetische aanpassingen, die generaties lang gevolgen hebben, nog wel onze afhankelijkheid en onze vergankelijkheid zullen beseffen.

MAAKBAARHEID VAN HET LEVEN?

Vanuit Bijbels perspectief moet er voorzichtig worden omgegaan met het (waardevolle) leven, met God als Schepper en de gevolgen van de zondeval. Toch weten we dat technieken ons veel goeds hebben gebracht. Ook mogen we onze verantwoordelijkheid en ons gekregen verstand inzetten voor ons leven. Is maakbaarheid vanuit christelijk perspectief altijd een negatief begrip?

Vanuit bevindelijk gereformeerd perspectief wordt vaak kritisch naar medische ontwikkelingen gekeken als deze ons los maken van het besef van afhankelijkheid van God. Echter blijkt dit maakbaarheidsbegrip moeilijk te definiëren. De verschillende definities van dit begrip hebben gemeenschappelijk dat ze allemaal gericht zijn op het verbeteren van eigenschappen of func-

ties. Die verbeteringen kunnen op verschillende niveaus plaatsvinden⁸: (1) het verbeteren van abnormaal functioneren; (2) het optimaliseren en perfectioneren van normale menselijke capaciteiten en (3) het toevoegen en creëren van geheel nieuwe capaciteiten. Vaak wordt een onderscheid gemaakt tussen medische behandeling (1) en verbetering (2 en 3). Dit onderscheid is echter niet altijd scherp. Denk bijvoorbeeld aan preventiemaatregelen zoals vermindering van risicofactoren voor ziekten of versterking van immuniteit. De CRISPR-Cas techniek lijkt echter per definitie verder te gaan dan medische behandeling. Binnen universiteiten en wetenschappelijke instellingen waait een seculiere, materialistische wind die verregaande veranderingen aan het DNA niet extreem problematisch vindt. Bovendien gaan de ontwikkelingen sneller dan ethische commissies kunnen bijbenen. Hierbij zijn experimenten die niets meer met ziekte of gezondheid te maken hebben niet alleen goed denkbaar, maar zelfs heel waarschijnlijk. (3).

VAN GENEZEN NAAR VERBETERING VAN LEVEN

De verschuiving in de geschiedenis van de focus van geneeskunde is een feit. Oorspronkelijk was de geneeskunde gericht op ziektebestrijding en op het bevorderen van gezond gedrag; ziektepreventie. De focus binnen de geneeskunde lijkt zich de laatste decennia te verschuiven. Hierbij gaat het dan niet alleen om ziektepreventie, maar om het verbeteren van de mens zelf. Vragen die we ons al eerder gesteld hebben, zoals bij de invoering van NIPT (Niet-Invasieve Prenatale Test) bij zwangere vrouwen, worden bij de invoering van gentherapie nóg belangrijker. Hoeveel acceptatie is er straks nog voor kinderen met een genetische handicap als dit met gentechnologie valt te voorkomen? De grens tussen 'ziek' en 'gezond' lijkt steeds meer te ver-

vagen. Diverse min of meer esthetische behandelingen worden gezien als medisch noodzakelijk. Operatietechnieken worden gebruikt voor cosmetische ingrepen of sterilisaties. Hormoon-tabletten en operaties worden bijvoorbeeld gebruikt voor gendertransities en worden vergoed vanuit de basisverzekering.⁹

Binnen de geneeskunde en het streven naar verbetering van geneeskunde komen steeds vaker hedonistische, utilistische en transhumanistische ideeën naar voren.¹⁰ Dit houdt in dat de geneeskunde erop gericht moet zijn dat er zoveel mogelijk uit het leven gehaald kan worden (hedonisme), we een zo gezond mogelijk leven hebben en zo lang mogelijk ten nutte te kunnen zijn (utilisme) of om het menselijk ras zelf te verbeteren (transhumanisme). Deze doelen in de geneeskunde hoeven op zichzelf niet verkeerd te zijn, maar met de aanwezigheid van God en Zijn doel in ons leven wordt geen rekening gehouden. Het gaat dus niet meer alleen om het genezen van ziekten, maar vanuit het maakbaarheids-idee is de techniek gericht op onafhankelijkheid van God.¹¹

WAT JE HEBT, GEBRUIK JE OOK

Genetische modificatie voor medische doeleinden kan uiteindelijk leiden tot genetische modificatie voor niet-medische doeleinden.¹² Als deze weg wordt ingeslagen (onderzoek en/of acceptatie van CRISPR-Cas) is er vervolgens geen bijsturing of terugkeer te verwachten.¹³ Als de techniek beschikbaar is, kunnen we niet anders verwachten dan dat deze veel breder ingezet zal gaan worden dan waar deze oorspronkelijk voor bedoeld was. Juist met genetechnologie schuilt hierin een heel groot gevaar aangezien de veranderingen in ons genoom van generatie op generatie zullen worden doorgegeven.

TEN SLOTTE

CRISPR-Cas als techniek én de ontwikkeling van deze techniek moeten toetsbaar zijn aan Gods Woord. Het gebruik van menselijk embryo's voor het ontwikkelen van deze techniek is echt een brug te ver. Uit de gedachtegang om het leven aan te passen naar de wensen van de mens spreekt een humanistische visie en die is ronduit on-Bijbels.

De toepassing van deze techniek om diverse tot op heden ongeneesbare ziekten te genezen blijft groot en lijkt voor sommige patiënten een laatste redmiddel. Er is veel voor te zeggen om 'fouten' die door mutaties in het DNA zijn ontstaan en tot ernstige ziekten of niet-levensvatbaarheid leiden, te herstellen. Ons DNA is echter zo complex, de mogelijke gevolgen van het aanpassen van DNA zijn tot op heden nog niet goed te overzien én het mogelijke misbruik van deze techniek om het menselijk ras te verbeteren geven zulke grote ethische dilemma's, dat we niet achter deze techniek kunnen staan. Daarnaast is de wetgeving in Europa nu nog dusdanig dat experimenteren met CRISPR-Cas nog niet kan

Ons DNA is echter zo complex, de mogelijke gevolgen van het aanpassen van DNA zijn tot op heden nog niet goed te overzien én het mogelijke misbruik van deze techniek om het menselijk ras te verbeteren geven zulke grote ethische dilemma's, dat we niet achter deze techniek kunnen staan.

worden toegepast op mensen, planten en dieren, maar slechts in laboratoria en dat is maar beter ook, want in het laboratorium kunnen we de volledige implicaties van ons handelen overzien.

De kwestie CRISPR-Cas blijft daarom een complex vraagstuk en kan momenteel alleen op onderdelen beoordeeld worden. Voortdurende bezinning over dit onderwerp blijft van groot belang.

De kwestie CRISPR-Cas blijft daarom een complex vraagstuk en kan momenteel alleen op onderdelen beoordeeld worden. Voortdurende bezinning over dit onderwerp blijft van groot

belang, omdat steeds meer over het menselijk genoom bekend wordt. Ook blijft onderzoek met en naar de CRISPR-Cas techniek en haar toepassingen doorgaan waardoor steeds gerichtere aanpassingen gedaan kunnen worden. Het is daarom niet denkbeeldig dat de implicaties van een genetische aanpassing in de toekomst wel overzien kunnen worden en dat alleen op de ziekte zelf ingegrepen wordt. Dit kan echter praktisch nooit gerealiseerd worden zonder dat dit gepaard gaat met de vernietiging van talloze embryo's. Vooral omdat daardoor de beschermwaardigheid van het menselijk leven sterk in het gedrang komt, is een kritische benadering van CRISPR-Cas op zijn plaats.

NOTEN

- ¹ Maule G. et al. 2019. Allele specific repair of splicing mutations in cystic fibrosis through AsCas12a genome editing. *Nature Communications*.
- ² Gelinsky, E. 2018. European Court of Justice ruling regarding new genetic engineering methods scientifically justified: a commentary on the biased reporting about the recent ruling. *Environ sciences Europe*
- ³ Cyranoski. 2015. Scientists sound alarm over DNA editing of human embryos. *Nature*.
- ⁴ Valentijn van der Lende, 'Wat is CRISPR-Cas en waarom is het revolutionair?', *De Kennis van Nu* (2016).
- ⁵ E. Martinez-Ledezma et al., 'Identification of a multi-cancer gene expression biomarker for cancer clinical outcomes using a network-based algorithm', *Scientific Reports* (2015).
- ⁶ Jun-Jie Liu et al., 'CasX enzymes comprise a distinct family of RNA-guided genome editors', *Nature* (2019).
- ⁷ D. Baltimore et al., 'A prudent path forward for genomic engineering and germline gene modification', *Science* (2015).
- ⁸ Prof dr. Maartje N.H. Schermer, *Van genezen naar verbeteren* (Rotterdam, 2012): oratiereeks Erasmus MC.
- ⁹ Zorginstituut Nederland, *Basispakket Zvw* (2019).
- ¹⁰ Ineke van den Berg, *Natuurgeneeskunde in het licht van de Bijbel* (Uitgeverij Kok, Kampen, 1996).
- ¹¹ B.S. Cusveller, N.A. de Ridder-Sneep, H Jochemsen, *Christelijke oriëntatie in medisch-ethische onderwerpen* (Buijten en Schipperheijn Motief Amsterdam, 1992).
- ¹² Christen Unie, *Commentaar op genetische manipulatie en het klonen van mensen* (2002).
- ¹³ John Harris, Marcy Darnovsky, 'Pro and Con: Should Gene Editing Be Performed on Human Embryos?', *National Geographic* (2016), August 2016.

Een maatschappelijke dialoog over *gene editing* kan niet om de grote vragen van beschermwaardigheid, onaantastbaarheid, menselijke waardigheid en mensbeeld heen. We staan met elkaar voor de uitdaging het debat over kiembaanmodificatie los te maken van de beperkte focus op toepassingen en naar dit fundamentele niveau van waarden te brengen.

Diederik van Dijk en Elise van Hoek-Burgerhart, directeur en manager beleidsbeïnvloeding van de Nederlandse Patiëntenvereniging¹

Over de waardigheid van het menselijk embryo

Dialoog over embryo-onderzoek en kiembaanmodificatie raakt ons allemaal

DE EMBRYOWET ALS GRENS

De mogelijkheden van gene editing en kiembaanmodificatie leiden tot een roep door wetenschappers om onderzoek naar de vroegste fase van embryogenese. Dit onderzoek is niet mogelijk met restembryo's die overblijven bij In Vitro Fertilisatie en impliceert specifiek voor dit onderzoek gecreëerde embryo's, zogenaamde

kweekembryo's. In 2016 zegde toenmalig minister Schippers embryokweek voor dit type van onderzoek toe, maar door de komst van een nieuwe coalitie van VVD, D66, CDA en ChristenUnie ontstond een nieuwe politieke situatie. D66 is voorstander van een wetswijziging die meer embryo-onderzoek mogelijk maakt. De ChristenUnie ziet dit als een te grote inbreuk op het

Naast een discussie over de beschermwaardigheid, of onaantastbaarheid van het embryo spelen hier ook andere ethische kwesties: Wat zijn de ethische aspecten van het doneren van eicellen ten behoeve van embryokweek? Wat is het risico van commercialisatie?

respect voor leven en niet passend bij de menselijke waardigheid. In het regeerakkoord erkennen de partijen dat een verruiming van de huidige regelgeving op dit gebied een zeer fundamentele kwestie is die ook volgens de Gezondheidsraad niet los gezien kan worden van een bredere discussie waar ethische en maatschappelijke aspecten bij betrokken moesten worden. Het nieuwe kabinet sprak af deze discussie te stimuleren en tegelijkertijd in te zetten op alternatieven voor het produceren van kweekembryo's.² Daarmee markeerde ze dat ontwikkelingen in techniek gepaard gaan met belangrijke beslistmomenten, waarvan wetgeving er één is.

Naast een discussie over de beschermwaardigheid, of onaantastbaarheid van het embryo spelen hier ook andere ethische kwesties: Wat zijn de ethische aspecten van het doneren van eicellen ten behoeve van embryokweek? Wat is het risico van commercialisatie? Inmiddels is de discussie die in het regeerakkoord genoemd wordt van start gegaan onder de noemer 'maatschappelijke kiembaandialoog'. De initiatiefnemers³

willen de dialoog zo breed mogelijk voeren waarbij in 2019 en 2020 openbare bijeenkomsten zullen plaatsvinden in het gehele land.⁴

WAT WETEN EN VINDEN MENSEN VAN EMBRYO-ONDERZOEK EN KIEMBAANMODIFICATIE?

Om deze maatschappelijke dialoog goed te kunnen voeren, is het zinnig dat de organisatoren op de hoogte zijn van het scala van standpunten dat over dit onderwerp bestaat. Daarom voerde de Nederlandse Patiënten Vereniging (NPV) samen met twee andere christelijke organisaties, het Lindeboom Instituut en het Reformatorisch Dagblad, onlangs een onderzoek uit naar opvattingen over embryo-onderzoek onder haar achterban en onder respondenten van 18 jaar en ouder, representatief voor de Nederlandse bevolking. In dit onderzoek werd gevraagd naar doelen die respondenten toeschrijven aan embryo-onderzoek en hoe belangrijk men die doelen vond.

Uit het onderzoek blijkt dat beide groepen bekend zijn met het feit dat het niet is toegestaan om wijzigingen aan te brengen in menselijk DNA, hoewel men weet dat dit technisch wel mogelijk is.

Tabel 1 toont enkele uitkomsten van de survey. Bij een aantal items is er een flink verschil tussen beide groepen, maar overstijgend lijkt er sprake te zijn van een beperkte kennis over de doelen die wetenschappers beogen met embryo-onderzoek en terughoudendheid bij mogelijke toepassingen, zeker waar geen sprake is van erfelijke aandoeningen.

VERHELDER UITGANGSPUNTEN

Om tot een betekenisvolle dialoog te komen, staan we voor verschillende uitdagingen. Een

beperkte kennis en terughoudendheid bij mogelijke toepassingen van kiembaanmodificatie, vragen om uitleg en duiding, zodat bewustwording toeneemt van het geheel aan feiten, handelingen, effecten en de betekenis daarvan.

Om *gene editing* te kunnen toepassen, zijn kweekembryo's nodig. Het betreft een instrumentele productie van embryo's die na gebruikt te zijn als testmateriaal, worden vernietigd. Dit vraagt om een geheel eigen debat omdat de

doelstelling niet een zwangerschap is, maar kennis over de vroegste ontwikkeling van humane embryo's. Spreken over *gene editing* kan niet zonder ons opnieuw klassieke vragen te stellen over de beschermwaardigheid en onaantastbaarheid van een embryo. Wat is een embryo precies? Mag je erfelijke wijzigingen aanbrengen? Is de menselijke waardigheid afhankelijk van bepaalde vermogens en kenmerken – die het embryo mogelijk nog niet heeft – of is die waardigheid en daarmee de beschermwaardig-

TABEL 1 – UITKOMSTEN SURVEY OPVATTINGEN OVER EMBRYO-ONDERZOEK

Antwoorden (% van respondenten op doelen die respondenten toeschrijven aan onderzoekers. ("Waarom zouden onderzoekers onderzoek met embryo's willen doen, denkt u?") en hoe belangrijk men die doelen vindt ("Welk doel vindt u belangrijk genoeg om onderzoek met behulp van kweekembryo's te gaan uitvoeren?").

Vraagstellingen	Doelen		Belang	
	NRL	NL	NRL	NL
1. Onderzoek naar onvruchtbaarheid	14	23	13	32
2. Om meer te leren over het begin van de zwangerschap	22	35	10	30
3. Ontwikkelen van nieuwe technieken om embryo's te kweken met gewenste eigenschappen	56	21	2	9
4. Ontwikkelen van nieuwe technieken om embryo's aan te passen, zodat bepaalde erfelijke ziektes voorkomen kunnen worden	83	59	10	52
5. Ontwikkelen van nieuwe technieken om homo- of lesbische stellen een genetisch eigen kind te geven	26	10	2	14
6. Onderzoek naar technieken om erfelijke ziekten bij volwassenen te verhelpen	57	49	13	54
7. Ontwikkelen van stamcelonderzoek (cellen die nog kunnen uitgroeien naar elke andere cel)	59	51	10	47
8. Testen van nieuwe medicijnen	18	10	6	20
9. Ik weet het niet	4	15	5	12
10. Geen van deze doelen	-	-	69	13

Legenda: NRL = respondenten die behoren tot de achterban van de Nederlandse Patiënten Vereniging, het Lindeboom Instituut en het Reformatorisch Dagblad (n= 2.101). NL = respondenten van 18 jaar en ouder, representatief voor de Nederlandse bevolking (n= 512).

Het wijzigen van DNA in embryo's heeft onomkeerbare consequenties, niet alleen voor het betreffende kind, maar ook voor zijn gehele nageslacht. Er is geen enkele garantie dat het wijzigen van DNA geen nevenschade geeft die zich later in het leven zal openbaren.

heid juist de kern van de menselijke identiteit, los van het ontwikkelingsstadium?

Ons antwoord hierop is dat de menselijke waardigheid het uitgangspunt moet zijn van alle manieren van omgaan met menselijke wezens, ongeacht hun ontwikkelingsstadium en vermogens. Dat betekent dat ook een embryo om bescherming vraagt. Een embryo is een wezen dat waarde heeft in zichzelf en heeft een doelgerichtheid om tot ontwikkeling te komen. Op het moment dat een wetenschapper boven dit embryo gaat staan en het naar eigen oordeel en inzicht gaat gebruiken om kennis te produceren, dan instrumentaliseert hij of zij het embryo en is er sprake van 'verdingelijking'. Dat is onzes inziens een fundamentele schending van de menselijke waardigheid. Wanneer we een embryo produceren of selecteren op basis van inherent aanvechtbare criteria, kom je op een hellend vlak, ook omdat je altijd handelt vanuit een menselijk tekort. Een afweging over één embryo verschilt dan principieel niet over afwegingen over vele embryo's, maar de gevolgen zijn wel veel groter bij grote aantallen embryo's. Door deze handelwijze meten we onszelf een oordeel over

het leven aan, waarbij we blijk geven hoe we fundamenteel tegen het leven aankijken.

HET WIJZIGEN VAN DNA IN EMBRYO'S

De mogelijkheid om een erfelijke aandoening uit de geslachtslijn te halen, vraagt om uiterste voorzichtigheid en bescheidenheid. Het wijzigen van DNA in embryo's heeft onomkeerbare consequenties, niet alleen voor het betreffende kind, maar ook voor zijn gehele nageslacht. Er is geen enkele garantie dat het wijzigen van DNA geen nevenschade geeft die zich later in het leven zal openbaren. Hier kunnen belangrijke principes uit de gezondheidszorg als respect voor autonomie, niet-schaden, weldoen en rechtvaardigheid, in het geding komen.⁵ Genetische modificatie zou niet moeten worden gebruikt om – een poging te doen – bepaalde gewenste eigenschappen te bevorderen of aan te brengen. Een selectiegrens welke aandoening wél en welke níét voor modificatie in aanmerking komt, zal niet te trekken zijn. Deze techniek werkt ondermijnend voor het accepteren van het gegeven leven en zal doorwerken in de acceptatie van mensen onderling.

BELANG VAN DIALOOG

De dialoog over embryo-onderzoek en kiembaanmodificatie gaat over ons allemaal. Onuitgesproken kan daar ons mensbeeld in meespeelen. Wat is een goed, of beter, mens? En hoe schatten we onze eigen vaardigheden in om goede keuzes te maken? En worden individuen of de hele samenleving beter van deze techniek? Welke motieven zijn leidend bij gentechnologie? Zijn daar duidelijke principes in te herkennen of handelen we naar bevind van zaken? Is er een grens? Of heiligt het doel de middelen?

Door deze vragen in dialoog te brengen, gebeurt er iets, ongeacht de uitkomsten. Het is dan

ook zeer gewenst dat alle betrokkenen hun drijfveren en principes, gebaseerd op een bepaald mensbeeld en levensovertuiging, transparant

maken. In die zin kan de dialoog over embryo-onderzoek wel wat gezonde polarisatie gebruiken.

NOTEN

¹ Mr. D.J.H. van Dijk is directeur van de Nederlandse Patiënten Vereniging (NPV), een christelijke vereniging die namens 55.000 leden zich bezighoudt met medisch-ethische vragen en opkomt voor de beschermwaardigheid van het leven. Vanaf 2015 tot heden is hij lid van de SGP-fractie in de Eerste Kamer.

Drs. E. van Hoek-Burgerhart is socioloog en manager beleidsbeïnvloeding bij de NPV. Ze is (mede) auteur van publicaties en richtlijnen rond medisch-ethische thema's en werkt vanuit patiënten perspectief mee aan wetenschappelijk onderzoek.

Dit artikel verscheen eerder dit jaar onder de titel 'Wie wij zijn: de waarde van embryo's in het kiembaandebat' in het blad *Podium voor Bio-ethiek*, een uitgave van de Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek, Jaargang 26 (2019), nr 1, pp. 17-20. Voor het tijdschrift *Zicht* is de bijdrage enigszins bewerkt.

² VVD, CDA, D66 en ChristenUnie (2017), *Vertrouwen in de toekomst. Regeerakkoord 2017-2021*. URL: www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2017/10/10/regeerakkoord-2017-vertrouwen-in-de-toekomst. Bezocht: 11 april 2019.

³ Rathenau Instituut, Erasmus MC, Erfocentrum, NEMO Kennislink, Nederlandse Patiënten Vereniging (NPV), Amsterdam UMC, Centrum Media & Gezondheid, Nederlandse Associatie voor Community Genetics en Public Health Genomics (NACCG), Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM), Vereniging Klinische Genetica Nederland (VKGN), VSOP: voor zeldzame en genetische aandoeningen.

⁴ Nieuwsuur (2019), *Knutselen aan dna: wat vindt Nederland?* (uitzending 7 maart). URL: www.nos.nl/nieuwsuur/artikel/2274944-knutselen-aan-dna-wat-vindt-nederland.html. Bezocht: 11 april 2019.

⁵ Zie Beauchamp, T.L., Childress, J.F. (1994) *Principles of biomedical ethics*. Fourth Edition. Oxford. Oxford University Press.

Gaan we richting een down-vrije samenleving? Het leven hier en nu moet volgens vele van onze tijdgenoten perfect en maximaal gelukkig zijn. Vermijdbare gehandicaptenzorg past niet in dat plaatje, alle retoriek over de inclusieve samenleving ten spijt. Het streven naar beheersing van de gezondheidszorgkosten mag er niet toe leiden dat de kwaliteit van gehandicaptenzorg vermindert. Goede zorg en inclusiviteit kan worden bereikt door goede samenwerking met andere instellingen, scholen en ondernemers.

dr. Klaas Ruitenbergh, bestuurder van De Schutse

Een vergeten minderheid

Over de waardering van zorg voor mensen met een beperking

Graag stel ik Jan aan u voor. Hij heeft het syndroom van Down. Hij kent veel mensen in het dorp en bijna alle mensen kennen hem. Jan heeft voor iedereen een woord, een glimlach, weet je verjaardag, hoe oud je wordt. Hij fietst door het dorp, groet iedereen en zit 's zondags eerbiedig in de kerk. Hij kent veel Psalmverzen uit zijn hoofd en zingt altijd mee. Hij zit naast zijn opa en oma. Kortom, Jan is een echt mensenmens en kent z'n plaats in Gods huis.

En toch is er geen plaats voor Jan in de toekomstige maatschappij. We hebben het met elkaar te ingewikkeld gemaakt voor Jan. Jan heeft een verstandelijke beperking. Zulke 'Jannen' moeten niet meer geboren worden hebben we met elkaar bedacht. De samenleving is gericht op kwaliteit van leven. Het leven van Jan beantwoordt niet aan de huidige normen, kost de overheid veel geld. Alles zorgvuldig afwegend, is het 'beperkte' leven van Jan het niet waard om geleefd

te worden in de opinie van velen. Dit ondanks de 'kwaliteiten' van Jan.

TOEGEVOEGDE WAARDE

Waarom ben ik werkzaam geworden in de gehandicaptenzorg? Het aansturen van een organisatie vind ik mooi. Behalve dat geniet ik van het oplossen van problemen en werk ik graag met en voor mensen. Dit alles is volop in deze sector te vinden. Wat ik ook dagelijks ontmoet: liefde voor

mensen in het 'zorgdragen' voor mensen maar ook in het 'ontwikkelen' van mensen. Je kunt in deze sector enorm van toegevoegde waarde zijn. De Schutse wil een organisatie zijn die zorgvragen van cliënten uit de achterban beantwoordt of door zelf of in samenwerking met anderen de gewenste zorg te bieden. Haar primaire doelgroep is cliënten met een verstandelijke beperking. De Schutse kiest ervoor om haar zorgverlening zo dicht mogelijk in de omgeving van

De ontwikkeling richting een down-vrije samenleving kan voor de benadering van de zorg voor mensen met een beperking betekenen dat daar steeds minder geld voor ter beschikking gesteld wordt en dat dit nu echt tot de 'onverzekerbare' zorguitgaven wordt gerekend.

haar cliënten te brengen. Daarvoor is een professionele organisatie nodig die kwalitatief goede, ontwikkelingsgerichte, identiteitsgebonden zorg biedt. Kernwaarden voor het handelen zijn daarbij identiteit, betrokkenheid en klantgerichtheid. De Schutse wil daartoe nieuwe woonlocaties ontwikkelen. De zorg voor en ontwikkeling van kinderen en ouderen willen we laten plaatsvinden in een voor hen zo vertrouwd mogelijke omgeving. De Schutse wil er aan bijdragen dat er een goede integratie is van mensen met een verstandelijke beperking in de samenleving, dat wil zeggen in gezin, kerk, school en werk. De Schutse volgt de ontwikkelingen in de (gehandicapten) zorg en het onderwijs en zorgt voor een aansluitend aanbod van diensten.

De Schutse gaat bij het verlenen van zorg uit van de zorgvraag van de cliënt en houdt daarbij zoveel mogelijk rekening met ontwikkelingsniveau, aanleg, geaardheid en tempo. De Schutse doet dit vanuit de visie dat Gods Woord de norm stelt voor ons handelen, zowel voor de cliënt als voor de zorgverlener. De zorgvragen voor De Schutse lopen uiteen van zeer intensieve verzorging en begeleiding tot ondersteuning en begeleiding

van heel zelfstandig functionerende verstandelijk beperkte mensen. De doelgroep strekt zich qua leeftijd uit van jonge kinderen tot ouderen. Hulpvragen die liggen op het randgebied van de doelgroep verstandelijk gehandicapt worden, indien mogelijk, ook in behandeling genomen.

EFFECTEN VAN PRENATALE SCREENING

In sommige landen wordt door het aanwenden van prenatale diagnostiek (bijv. NIPT) bijna geen kind meer geboren met het syndroom van Down. Ook in Nederland lijkt de ontwikkeling die kant op te gaan. De overheid en media bevelen prenatale screening aan om "ernstig lijden te kunnen voorkomen". De ontwikkeling richting een down-vrije samenleving kan voor de benadering van de zorg voor mensen met een beperking betekenen dat daar steeds minder geld voor ter beschikking gesteld wordt en dat dit nu echt tot de 'onverzekerbare' zorguitgaven wordt gerekend. Dit staat in schril contrast met de alom gepredikte "inclusieve samenleving", een samenleving waarin iedereen kan meedoen. Maar Jan niet! Een samenleving waarin alles mag, want keuzevrijheid moet er zijn. Maar het krijgen van een kind met het syndroom van Down blijkt een 'uitgesloten keuze' te zijn, omdat die niet strookt met het rationele nuttigheidsdenken. De overheid lijkt in de NIPT-test een instrument te zien om de alsmaar stijgende kosten van de zorg te willen beteugelen. Abortus als vorm van geboortepanning voor jongeren en euthanasie als vorm van levenseindeplanning voor ouderen. Beheersing van het leven is het credo. Tegenwoordig komt daar nog bij de wens van euthanasie voor hen die 'levensmoe' zijn.

Ouders die geen abortus willen plegen, wanneer na prenatale screening bekend wordt dat hun kind (een verhoogd risico op) het Downsyndroom heeft, voldoen daarmee niet aan de gang-

bare 'norm' en krijgen zo een stempeltje opgedrukt. Er wordt ook behoorlijk wat druk uitgeoefend om alsnog een abortus te laten uitvoeren. Dit terwijl nog geen vijftig jaar geleden in onze samenleving de norm was dat je ongeboren kinderen niet liet aborteren. Toen voldeed het gedachtegoed van verreweg de grootste meerderheid van de bevolking nog aan de universele norm van de beschermwaardigheid van het menselijk leven.

VERDWIJNT DE GEHANDICAPTENZORG?

Zelf dacht ik ook wel eens dat op termijn de gehandicaptenzorg zou verdwijnen, omdat er als gevolg van de toegenomen mogelijkheden van prenatale screening steeds minder kinderen met het syndroom van Down worden geboren. Nader kennismaking met De Schutse liet me al snel zien dat de werkelijkheid anders is. De oorzaken van een verstandelijke beperking zijn zeer divers. Een verstandelijke beperking is vaak het gevolg van een zuurstoftekort bij de bevalling. Daarnaast zijn er nog veel andere afwijkingen die leiden tot een verstandelijke beperking. Al met al staat 'Jan' niet model voor 'de' cliënt in de gehandicaptenzorg.

Daarnaast is het zo dat Nederlandse vrouwen op steeds hogere leeftijd hun eerste kind krijgen. Het gemiddelde ligt tegen de dertig jaar. Wie na haar 35e een kind krijgt, heeft niet alleen zelf een veel groter risico op gezondheidsproblemen tijdens en na de zwangerschap, maar ook haar kindje heeft een grotere kans op het syndroom van Down of andere beperkingen. Ook draagt de huidige samenleving met z'n hoge prikkeldichtheid, het aantal echtscheidingen en andere onzekerheden voor kinderen en volwassenen er in sterke mate aan bij dat er eerder meer dan minder een beroep gedaan wordt op de gehandicaptenzorg.

PERFECTIE EN GELUK

Ik ken een man die in alles wat hij doet projecten ziet die hij uitvoert. Zo is het leggen van een nieuwe oprit een project. Het schilderen van zijn huis is een project, het aanleggen van vloerverwarming eveneens. Dat zien we ook bij het geboren worden van kinderen. Er worden steeds minder kinderen geboren in ons land. Hun kind is steeds meer een "project" geworden dat "moet slagen". En die 'pressie van het succes' is veelal hoger naarmate het kindertal van de ouders lager is. De medische wetenschap stimuleert deze denkwijzen en is bezig om met DNA-technieken te streven naar 'perfecte' baby's of zelfs 'baby's op bestelling' mogelijk te maken. Wie de verhalen hoort over de redenen waarom mensen abortus laten plegen, kan niet anders dan tot de conclusie komen dat het krijgen van een kind voor veel mensen een project is dat moet slagen. Kinderen met een beperking, van welke aard dan ook, passen niet in dat gedroomde 'perfecte plaatje' en kunnen daarom geaborteerd worden. Men gaat er dan aan voorbij dat de kwaliteit van leven door veel meer bepaald wordt dan alleen een beperking. Wat deze manier van denken en het streven naar perfectie en geluk versterkt, is de gedachte dat het aardse leven, het hier en nu, het enige is

De oorzaken van een verstandelijke beperking zijn zeer divers. Een verstandelijke beperking is vaak het gevolg van een zuurstoftekort bij de bevalling. Daarnaast zijn er nog veel andere afwijkingen die leiden tot een verstandelijke beperking.

en het een en al is, omdat men het niet plaatst in het perspectief van het eeuwige leven.

BEPERKT DENKRAAM MODERNE MENS

De moderne mens, de mens die zichzelf ziet als product van evolutie, legt al zijn doelen in het hier en nu. Na dit leven is er immers niets meer. Wat men wil bereiken moet hier en nu gerealiseerd worden. Zeker in deze tijd met een hoge welvaart, lijkt het wel alsof alles binnen handbereik ligt of moet liggen. Als iets niet lukt, als er tegenslagen zijn raakt de mens gefrustreerd. Men weet niet om te gaan met de schaduwkanten van het leven, met wat ongelukkig of pijnlijk is. De spreuk 'carpe diem' van Horatius is volop levend in deze tijd. In het essay van Couperus wordt het gebruikt: "Pluk de dag, dweep en

droom niet met de schim van het Verleden en wees niet bang voor het spook van de Toekomst, maar sla de verliefde armen vast om het levende, gloeiende Heden". Deze levenshouding in combinatie met de techniek van deze tijd zorgt ervoor dat voor mensen met een beperking (syndroom van Down, onvoldoende kwaliteit van leven) alleen nog maar abortus en/of euthanasie als verstandige of realistische optie overblijft. Dit 'beperkte denkraam' laat geen ruimte voor gehandicaptenzorg. In deze maatschappij is zulke zorg 'vermijdbaar' omdat we daar bovengenoemde oplossingen voor beschikbaar hebben.

Gelukkig is er ook een wereld waarin dit denken niet valt waar te nemen. Wat opvalt in de gehandicaptenzorg is de betrokkenheid van ouders op

hun kinderen. Was het vroeger zo dat mensen zich veelal schaamden voor hun minder begaafde kinderen, ze wegstopten voor de samenleving, zoals dat nu nog wel gebeurt in Oost-Europese landen en in de Arabische cultuur, tegenwoordig valt de grote mate van betrokkenheid op. Broers en zussen van kinderen met een verstandelijke beperking klagen daar wel eens over. Soms gaat alle aandacht uit naar het zorgkind. Ouders geven deze zorg soms moeilijk uit handen. Het komt ook voor dat iemand met een verstandelijke beperking te lang onder de vleugels van de ouders blijft. Hoe goed bedoeld ook, zo iemand krijgt te weinig mogelijkheden om zich te ontwikkelen. Begeleiders vinden het wel eens moeilijk om daarmee om te gaan. Een moeder die wel drie keer per dag belt en het liefst zo lang mogelijk om maar zoveel mogelijk mee te krijgen over wat haar kind die dag gedaan heeft. Ouders tonen anderzijds ook een grote mate van waardering voor begeleiders - en terecht. De belangen van 'hun jongens' wegen voor de begeleiders zwaar. Een inspectrice vertrouwde het me in het verleden toe: maakt u zich vooral geen zorgen over de betrokkenheid van uw medewerkers.

BETERE ZORGKwaliteit

De laatste tien jaar is er in de zorg voor de mens met een verstandelijke beperking veel gedaan voor de verhoging van de kwaliteit van de zorg. Dit wordt aangejaagd door de overheid. Er zijn veel inspanningen op dit gebied en dat is toe te juichen. Er is ook nog veel te doen op dit terrein. Vooral de laatste decennia laat een toename van cliënten met 'niet verstaanbaar gedrag' zien. In het verleden werd dit gedrag veelal met medicijnen gedempt. Dit deed en doet echter veel tekort aan de 'menswaardigheid' van het bestaan. De overheid legt dan ook via de nieuwe wet Zorg en dwang die DV 2020 in werking treedt de afbouw

Vroeger was het zo dat mensen zich veelal schaamden voor hun minder begaafde kinderen, ze wegstopten voor de samenleving, zoals dat nu nog wel gebeurt in Oost-Europese landen en in de Arabische cultuur, tegenwoordig valt de grote mate van betrokkenheid op.

van 'middelen en maatregelen' op. Dit betekent dat allerlei middelen (b.v. medicijnen) en maatregelen (b.v. het plaatsen in een isoleercel) verdwijnen en plaatsmaken voor 'gedragsbeïnvloeding'. Dit vraagt om professionalisering van medewerkers. Voor Adullam en De Schutse betekende het dat in gezamenlijkheid een nieuw begeleidingsmodel (ASBM) werd ontwikkeld. Kern van dit model is dat zoveel mogelijk gestalte gegeven wordt aan het 'gewone leven'. Dat uitgegaan wordt van de mogelijkheden van de cliënt en niet van de onmogelijkheden. Dit alles passen wij toe binnen de kaders die de identiteit ons stelt. Verder wordt er veel aandacht besteed aan de communicatie tussen medewerkers, cliënten en cliëntvertegenwoordigers. En kan deze al moeilijk zijn bij mensen van gelijk niveau, hoe moeilijk wordt het niet als het niveau totaal anders is.

Het valt in de overheid te prijzen dat het peil waarop de gezondheidszorg in Nederland staat zo enorm hoog is. Veel geld wordt aan de zorg gegeven. Zorgwekkend is dat de eisen van de bevolking navenant gegroeid zijn (alles moet kunnen). Daarmee dreigen de zorguitgaven van de overheid onbeheersbaar te worden. Tot nu

Het valt in de overheid te prijzen dat het peil waarop de gezondheidszorg in Nederland staat zo enorm hoog is. Veel geld wordt aan de zorg gegeven. Zorgwekkend is dat de eisen van de bevolking navenant gegroeid zijn (alles moet kunnen). Daarmee dreigen de zorguitgaven van de overheid onbeheersbaar te worden.

toe hebben we dat niet gemerkt in de gehandicaptenzorg. Wel is het moeilijker geworden om aan werknemers te komen, aan handen die wil-

len of kunnen verzorgen. Een groot beroep wordt op vrijwilligers gedaan. Naast de familie zijn zij degenen die veel voor hun medemens kunnen betekenen. Het bevordert ook de gemeenschapszin, waaraan het juist de afgelopen decennia maar al te veel heeft ontbroken. Het doorgeslagen individualisme heeft in de achterliggende tijd daar grote afbreuk aan gedaan. Ook voor de kerk is er een belangrijke plaats. Juist door de zondagse kerkgang en de andere activiteiten zorgt deze ervoor dat er gemeenschapszin is en blijft. Een aantal jaren geleden gaf een wethouder aan dat hij jaloers was op de kerken. Daar wordt nog omgekeken naar mensen zo zei hij. Bij de vormgeving van beleid voor het sociaal domein miste hij zo het naar elkaar omzien van mensen. Mensen hebben in hun beleving wel rechten, maar geen plichten. Wel vrijheid, geen verantwoordelijkheid. Dat is onbestaanbaar.

Transatlantic Christian Council
Building Bridges between Europe and America

for LIFE FAMILY FREEDOM

EU - BRUSSELS DDC - VIENNA UN - GENEVA UN - NEW YORK

www.tccouncil.org

Voor een christelijk geluid bij internationale organisaties en overheden:
Steun TCC op NL29 RABO 0135 9749 09

ANBI

TERUG NAAR HET GEWONE LEVEN

Niet alleen het gezin en de kerk maar ook de scholen kunnen zorg verlenen. Terug naar het gewone leven is het belangrijke uitgangspunt van het begeleidingsmodel. In het gewone leven ga je naar school. Als De Schutse hebben we ervaren dat de ontwikkeling van kinderen veel sneller op een gewone school gaat dan in een instituut. Door het starten van groepen kinderen die dagbehandeling krijgen op school waarbij kinderen gaandeweg meer in een schoolklas komen, zien we kinderen opbloeien en is het resultaat veelal dat kinderen binnen een jaar in een gewone schoolklas zitten. Dit vraagt wel weer extra vaardigheden van de leerkracht van de school. De uitdaging is en blijft om ook via 'Passend Onderwijs' het onderwijs zodanig te geven dat het ook past bij het niveau van het kind. Laten we de kinderen vaardigheden en kennis meegeven die ze nodig hebben in de samenleving. Voor de maatschappij vormt het ook weer een uitdaging om passende werkplekken te creëren voor deze mensen. Dit leidt tot een inclusieve samenleving waarin iedereen mee kan doen. Niet waarin alles kan en mag, maar leven binnen de beschermende omheining van Gods goede geboden.

IEDER MENS HEEFT BEPERKINGEN

Samenvattend kan en mag gezegd worden dat in de gehandicaptensector hard gewerkt wordt aan de ontwikkeling van mensen met een verstandelijke beperking. Gewerkt wordt aan de mogelijkheden om hen zoveel als het kan, deel te laten nemen in de gewone samenleving. Soms door de activiteiten die ze verrichten (bijvoorbeeld door het stickeren van een kerkblad), soms ook door een woongelegheden in het dorp waarin ze wonen, waarin ze zich veilig voelen en evenals andere mensen boodschappen kunnen doen en winkelen zonder dat ze als bijzonder worden aangemerkt, laat staan gestigmatiseerd. Ander-

Welk recht heeft een samenleving om Gods schepselen met beperkingen af te danken, hen preventief te aborteren of te euthanaseren? In feite telt onze samenleving alleen maar mensen met een beperking. We hebben allemaal wat.

zijds constateren we dat steeds meer mensen vanuit de ik-gerichtheid mensen met een beperking geen plaats meer gunt in de samenleving omdat dit morele en financiële verplichtingen met zich meebrengt.

Vanuit Gods Woord weten we dat ieder mens door de zonden veel beperkingen heeft. Ons verstand is verduisterd. En ondanks die beperkingen, wil de Heere toch naar mensen die zo zijn, omzien. Binnen De Schutse hebben we regelmatig gezien dat de Heere ook werkt in mensen met een verstandelijke beperking. Welk recht heeft dan een samenleving om Gods schepselen met beperkingen af te danken, hen preventief te aborteren of te euthanaseren? In feite telt onze samenleving alleen maar mensen met een beperking. We hebben allemaal wat, de een heeft deze beperkingen, de ander weer andere. En samen zijn we van nature allemaal gevallen schepselen Gods. We hopen dat dit besef weer toonaangevend mag worden in onze samenleving, want dan mogen 'Jannen' weer helemaal meedoen. Dan wordt er niet zozeer gekeken naar Jan z'n beperking, maar vooral naar z'n kwaliteiten. Binnen De Schutse heb ik veel geleerd van mensen met een verstandelijke beperking.

Verrijk het leven van een ander, *en dat van jezelf*

Word vrijwilliger!

Thuis in Zuid zoekt mensen die tijd en aandacht willen geven aan onze bezoekers. Wij zoeken vrijwilligers die liefde delen vanuit een bewogen en gelovig hart. Daarmee kunnen we het verschil maken in het leven van onze bezoekers en geven we ze het gevoel dat ze er echt toe doen. Tegelijk is het een ervaring die je eigen leven verrijkt.

Ontmoeting

ontmoeting.org/vrijwilliger

Op de partijdag van 18 mei 2019 pleitte SGP-leider Kees van der Staaij voor een fundamenteel verhaal om de eigen, even christelijke als universeel geldige, ethische richtlijnen voor ons samenleven te helpen onderbouwen. Met daarbij de opdracht om elkaar over politieke scheidsmuren heen te leren vinden en ook naar toekomstige generaties toe een overtuigende boodschap te hebben. Een terecht pleidooi. Kan het natuurrecht ons helpen om een effectiever verweer te realiseren en een positief alternatief te bieden?

Door Hans van de Breevaart, wetenschappelijk medewerker WI-SGP

Vingerwijzingen – over leven volgens het natuurrecht

OP ZOEK NAAR REDELIJKE VERANTWOORDING...

De SGP heeft het op dit punt in het publieke debat vaak zwaar. Steeds minder mensen ervaren zich afhankelijk van God in hun dagelijks leven. Laat staan dat ze dagelijks de Schriften ter hand nemen om zich door de wijsheid daarin vervat te laten leiden. Die situatie bemoeilijkt het communiceren van een principiële boodschap richting politiek en volk. Uitdrukkingen als “God vraagt van ons...” en “Volgens de Bijbel...” worden in

het publieke debat eerder gezien als stoplappen dan als een legitieme fundering voor ethische beslissingen.

Het gaat in dit Zicht-nummer over kwesties rondom leven en dood. Ethici als Jochem Douma en Wim Velema hebben op daarover veel geschreven dat nog steeds de moeite van het bestuderen waard is. En zij konden zich beroepen op illustere voorgangers als Abraham Kuyper en, met name, Herman Bavinck. Echter, hoe

Kees van der Staaij in de Tweede Kamer: "Volgens de Bijbel..."

waardevol hun bijdragen nog altijd zijn, het waren allemaal godgeleerden. En die laatsten zijn doorgaans opgeleid voor Bijbeluitleg en de systematische doordenking van geloofsuitspraken. Minder goed zijn ze in de redelijke verantwoording van geloofsuitspraken en ethische standpunten richting buitenstaanders. Daartoe zijn wijsgeren vaak beter in staat.

En inderdaad, zo stelde de neocalvinistische filosoof en rechtsg geleerde Herman Dooyeweerd vast, beschikte de gereformeerde traditie weliswaar over een stevig theologisch fundament en bijbehorende ethische standpunten, maar wijsgerig was ze nooit echt van de grond gekomen. Men was er volgens hem nog altijd niet in geslaagd om Bijbelse gezichtspunten voor een publiek buiten de kerkmuren inzichtelijk te maken:¹ *Wanneer men de Roomsche levens- en wereld-*

beschouwing met de Calvinistische vergelijkt, kan men moeilijk ontkomen aan het gevoel, dat het Calvinistisch bouwwerk nog niet voltooid is, dat zijn verschillende vleugels nog onafgewerkt, als 't ware slechts schetsmatig zijn neergezet, dat de grote architektonische lijn niet overal is doorgevoerd, maar op tal van plaatsen wordt doorbroken door motieven aan anderer levensbeschouwing ontleend.

...VANUIT HET NATUURRECHT?

Volgens Dooyeweerd was het nodig om te komen tot een redelijke verantwoording van de grondbeginselen die de eigen wereldbeschouwing dragen. Zelf zag hij daartoe belangrijke aanknopingspunten in het zogenaamde natuurrecht – een denken dat mede geworteld is in de wijsbegeerte van te klassieken, en binnen de katholieke traditie tot ongekende bloei kwam.

Dit denken gaat ervan uit dat er zoiets is als een menselijke natuur en dat de samenleving berust op een natuurlijke ordening. Door het natuurlijke karakter ervan, heeft ze universele geldigheid. Als zodanig kan ze het fundament vormen voor het denken over ethiek en politiek. Tevens kan ze dienen als standaard waaraan wetgeving kan worden afgemeten en bekritiseerd.²

Vanuit het thema leven en dood zijn daarbij de volgende vragen te stellen:

- Wat heeft het natuurrecht ons op dit punt inhoudelijk te bieden? Kan op basis daarvan bevestigd worden over leven en dood?
- En hoe kan dit denken ons helpen in discussies met het heersende liberalisme in de politiek? Biedt zij ons de mogelijkheid om onze ethische beslissingen redelijk te verantwoorden?

Antwoorden op die vragen zijn in dit artikel niet meer dan vingerwijzingen – vandaar de titel – en de uitnodiging om fundering en communicatie van SGP-standpunten in dit spoor verder te doordenken.

MOREEL PLURALISME

Tegenwoordig overheerst het pleidooi voor politieke neutraliteit rond vragen over leven en dood. Deze vorm van neutraliteit vraagt erkenning voor een zogenaamd ‘moreel pluralisme’. Hiermee wordt niet alleen maar bedoeld op de moderne erkenning dat mensen van mening kunnen verschillen over de juiste en meest effectieve middelen waarmee het algemeen belang dient te worden beschermd, en kwaad dient te worden bestreden. Het moreel pluralisme is postmodern, en gaat veel verder. Het stelt namelijk dat mensen tegenwoordig verschillen over wat tot het algemeen belang zelf behoort. Is met de beschermwaardigheid van het leven een publiek belang gediend, of een privaat belang? En weegt dit belang op tegen de vrijheid

Uitdrukkingen als “God vraagt van ons...” en “Volgens de Bijbel...” worden in het publieke debat eerder gezien als stoplappen dan als een legitieme fundering voor ethische beslissingen.

van individuen om hun leven naar eigen inzicht in te richten? Volgens het postmodernisme kunnen die vragen niet eenduidig beantwoord worden, en zijn ze bijgevolg allebei goed.

Was het vroeger de vraag wie het primaat had bij de opvoeding in normen en waarden – het gezin, de school, de kerk, de staat; tegenwoordig staan normen en waarden zelf ter discussie. Gold abortus vroeger als een vorm van infanticide (kindermoord) – behalve in die gevallen dat het leven van de moeder zelf in het geding was –, tegenwoordig is abortus een keuze die moeders zelf mogen maken, ongeacht de situatie waarin zij zich bevinden. Zo is abortus – zij het tot de grens van levensvatbaarheid – wettelijk toegestaan, en wordt de bijbehorende praktijk uit publieke middelen gefinancierd. Niet omdat het een vorm van immoreel gedrag is waartegen de staat niet gerechtigd zou zijn op te treden, maar simpelweg omdat abortus gezien wordt als een keuzemogelijkheid die moreel alleszins gerechtvaardigd is.

OVERLAPPENDE CONSENSUS

Golden suïcide (zelfmoord), euthanasie (zachte dood) en schadelijke vormen van drugsgebruik (met name harddrugs) vroeger als misdaad, tegenwoordig zijn ook dat steeds vaker wettelijk geaccepteerde keuzemogelijkheden die men-

Het moreel pluralisme is postmodern, en gaat veel verder. Het stelt namelijk dat mensen tegenwoordig verschillen over wat tot het algemeen belang zelf behoort. Is met de beschermwaardigheid van het leven een publiek belang gediend, of een privaat belang?

als die door vooraanstaande liberale rechtsgeleerden als Ronald Dworkin en John Rawls wordt verwoord en als politiek 'neutraal' wordt voorgesteld.³ Het gaat bij die 'overlappende consensus' om een set van gedeelde waarden en omgangsvormen die, wanneer nageleefd, helpt om vreedzaam met elkaar samen te leven. Wat mensen verder nog voor godsdienstige en andere allesomvattende en daardoor elkaar uitsluitende overtuigingen hebben, is van minder belang, omdat die even 'tussen haken' gezet dienen te worden en daarmee niet langer beslissend (mogen) zijn voor het publieke debat en het gedrag van burgers in de openbare ruimte.

sen behoren te hebben om de regie over hun eigen leven(seinde) te voeren. En met beroept zich daarbij in het politieke debat doorgaans op een zogenaamde 'overlappende consensus', zo-

POLITIEKE 'NEUTRALITEIT'?

Uit de opvatting van Rawls blijkt dat hij voor de door hem veronderstelde 'overlappende consensus' politieke neutraliteit claimt. Het tegen-

In een plurale en 'neutrale' wereld heeft niet de menselijke waardigheid, maar mijn eigen individuele keuzevrijheid het primaat.

woordige liberalisme zou er niet op uit zijn om godsdienstige overtuigingen van wie dan ook uit te sluiten – noch in het openbare debat, noch bij democratische besluitvorming. Het enige dat zij van deze overtuigingen eist is dat ze ‘redelijk’ zijn. Het is daarmee meer dan een zogenaamde *modus vivendi* (een manier om, ondanks principiële conflicterende overtuigingen, vreedzaam met elkaar samen te leven). Anders dan een *modus vivendi* gaat de ‘overlappende consensus’ ervan uit dat er een zekere mate van morele overeenstemming is over de voorwaarden die gelden voor samenleven tussen mensen die elkaar erkennen als vrije en gelijke burgers.

Illustratief is de redenering die Rawls volgt als het gaat om “de problematische kwestie” van abortus.⁴ Neem nu “het normale geval van een volwassen vrouw,” zo stelt hij. In de moderne samenleving hebben we in haar geval te maken met de volgende politieke waarden om te beslissen tussen goed en kwaad: (1) respect voor het menselijk leven; (2) een ordentelijke reproductie van de samenleving, bijvoorbeeld via allerlei mogelijke gezinsvormen; en (3) gelijke rechten voor vrouwen. Voor Rawls is daarbij de conclusie onontkoombaar: “een redelijk evenwicht tussen deze drie waarden geeft vrouwen het recht om zelf te beslissen of zij haar zwangerschap [...] wil afbreken of niet.”

REDELIJKE VERANTWOORDING?

Is dat, zo vragen wij ons af, werkelijk de enig mogelijke uitkomst van een redelijke afweging tussen allerlei overtuigingen omtrent vrouwenrechten enerzijds, en het recht op leven van embryo’s en foetussen anderzijds? Volgens Rawls zijn gelijke rechten voor vrouwen hier leidend. Maar waarom eigenlijk? Hij levert voor deze beslissing geen, laat staan een ‘redelijke’ verantwoording. Daarop aangesproken door critici citeert hij in een latere editie de conclusies

van de bekende liberale moraalfilosoof, Judith Jarvis Thomson:⁵

In de eerste plaats worden de rechten van vrouwen door een verbod op abortus beperkt. In de tweede plaats is deze vrijheidsbeperking ontoelaatbaar wanneer ze gebeurt op basis van overwegingen die voor betrokkenen onredelijk zijn. En in de derde plaats is het voor veel vrouwen kennelijk niet onredelijk om de claim dat foetussen een recht op leven hebben te verwerpen.

Opmerkelijk is dat de door Rawls aangehaalde Thomson zelf toegeeft geen beslissende redenen te weten waarom “bevruchte eieren” (haar woorden) geen recht op leven zouden hebben, ze weet ook geen doorslaggevende redenen te verzinnen waarom ze dat recht wel zouden hebben. Daaruit volgt voor haar overtuigend: het recht van de vrouw om deze “bevruchte eieren” het leven te weigeren, dient altijd voorrang te krijgen.

De suggestie dat ze hiermee geen godsdienstige overtuigingen uitsluit klopt niet. Want met deze stellingname stelt Thomson zich lijnrecht op tegenover bepaalde vormen daarvan die zelf ook aanspraak maken op ‘redelijkheid’. Eén daarvan is de klassiek-christelijke opvatting over het leven zoals die tot uitdrukking komt in het zogenaamde natuurrecht – aanvankelijk ontwikkeld door Aristoteles, de Stoïcijnen en Thomas van Aquino, daarna ook gepropageerd door Johannes Calvijn en de meer scholastiek georiënteerde gereformeerde orthodoxie na hem. In deze traditie wordt ‘redelijk’ aangetoond dat de “bevruchte eieren” van Thomson wel degelijk recht op leven hebben. Net als de oude vrouw, die door Alzheimer getroffen, niet meer weet wie ze zelf is en daardoor, volgens Peter Singer, een andere hedendaagse liberale filosoof, al

haar “menselijke waardigheid” verloren zou hebben.

DE KLASSIEKE TRADITIE: MENSELIJKE WAARDIGHEID

Zowel het recht op leven van Thomson’s “bevruchte eieren” als dat van mensen die door omstandigheden hun bewustzijn verloren zijn, is alleen dan *redelijk* te verantwoorden, wanneer we aannemelijk zouden kunnen maken dat deze iets delen met alle mensen. Iets dat hen onderscheidt van andere levende wezens – planten en dieren. Wat maakt een embryo tot een mens? Wat maakt dat iemand in comateuze toestand nog steeds aanspraak kan maken op menselijkheid? En wat is dan de essentie van dat menselijke? Want als we dat weten, zijn we in staat om aan te geven dat elk menselijk recht op leven zwaarder weegt dan de toevallige overwegingen van de samenleving als geheel of individuele die direct betrokken zijn – hetzij de zwangere vrouw die een abortus overweegt, hetzij de man die voor zijn vrouw-in-coma euthanasie verlangt – omdat zij vinden dat op dat moment andere ‘redelijke’ belangen zwaarder wegen.

Volgens het natuurrecht is de essentie van de mens gelegen in diens waardigheid. Die waardigheid onderscheidt hem van andere elementen uit de natuurlijke wereld, zoals micro-organismen, planten en dieren. Diezelfde waardigheid heeft de mens echter gemeen met zijn soortgenoten, ongeacht zijn eigen talenten, competenties, sociale status en machtspositie.

Het heeft ons door de eeuwen heen nogal wat moeite gekost om dit begrip ‘menselijke waardigheid’ te definiëren, zo stelt de Amerikaanse rechtsgeleerde John Lawrence Hill.⁸ Het Hebreeuwse woord *gedula*, regelmatig voorkomend in het Oude Testament en vaak vertaald

met waardigheid, verwijst naar iemands status binnen een gemeenschap. The Griekse term *semnotes*, te vertalen met karakter, komt bij Plato, Aristoteles en in het Nieuwe Testament voor. Het dichtst bij het begrip menselijke waardigheid in de betekenis van morele gelijkwaardigheid, komt het Stoïcijnse idee van *oikeiosis*. Alle mensen worden daarbij verondersteld een bepaalde familiegelekenis te vertonen.

Thomas van Aquino kende mensen *dignitas* (waardigheid) toe, die hen een eigen plek gaf in de hiërarchie van al het bestaande. In onderscheid van alle andere wezens was de mens begiftigd met de mogelijkheid tot een vrije wil, honger naar kennis, en een gevoel voor verantwoordelijkheid. Daarmee beschikte hij over de mogelijkheid zowel af te dalen tot de diepten van het vegetatieve en dierlijke als op te stijgen tot hoogten die zelfs de engelen niet konden bereiken.

Maar het was de Duitse filosoof Immanuel Kant die kwam tot de meest radicale formulering van de menselijke waardigheid – iets waarin wij allen delen en die ons tot gelijken maakt:⁹

Het respect dat ik heb voor anderen, en wat anderen het recht hebben voor zichzelf op te eisen, is gelegen in de erkenning van de waardigheid (dignitas) van de ander, een waarde die geen prijs kent, en niets van gelijke waarde waartegen het zou kunnen worden ingeruild.

WAT IS HET WEZEN VAN DE MENS?

In den beginne was de mens *adam*, stof. Hij kreeg weliswaar levensadem ingeblazen, en duidelijk was dat de mens zich onderscheidde van het vegetatieve en van de dierenwereld; zozeer dat de mens God enigszins aan Zichzelf deed denken: begiftigd met kennis en inzicht,

een idee van het goede en het besef dat er meer is dan het hier-en-nu. Hij had ook de vrijheid eigen keuzes te maken. Helaas, door zijn neiging het kwade te kiezen, was hij gedoemd weer tot stof te vervallen. Van een essentie waaraan iedere individuele mens deel had, en die hem ook na dit leven zou doen voortleven, was nog geen sprake.

Hoewel de Oudtestamentische visie nogal statisch en materialistisch aandoet doordat het stoffelijke hier de grens lijkt waarbinnen een mensenleven zich afspeelt, bood de overtuiging dat in de mens iets van God herkenbaar is wel degelijk aanknopingspunten voor een meer uitgewerkt mensbeeld zoals we dat bij de Grieken ontwikkeld zien worden.

PLATO EN ARISTOTELES

Plato ging zelfs zover dat hij de ziel als het eigenlijke aan de mens beschouwde, terwijl het lichaam voor hem slechts een tijdelijke gevangenis was. Hij was meer geïnteresseerd in het goede dat gedaan dient te worden dan in de wetten die de stoffelijke wereld stuurden. Zoals hij met zijn allegorie van de grot ons probeerde duidelijk te maken, is de mens die we van de buitenkant aanschouwen slechts een schaduw; zijn eigenlijke wezen onttrekt zich daarbij aan het oog. Maar dat wezen is wel iets waar wij mensen ons door aangetrokken voelen en waarnaar wij streven. En dat wezenlijke is bij Plato de ziel. En die ziel is een element van de alomvattende wereldziel, een morele categorie: het Goede. Al het menselijke is waardeloos, wanneer ze geen deelheeft aan dit Goede. Alleen, het stoffelijke verhinderde ons daaraan volledig deel te hebben.

Aristoteles verschilde op dit punt van Plato. Hij was stellig van mening dat ook het stoffelijke

deelheeft aan dit wezenlijke. De mens is niet maar het product van een toevallig samenraapsel van cellen, zoals materialisten veronderstellen. Nee, het stoffelijke wordt gevormd, en de groei ervan gestuurd door het vormprincipe dat ons mensen tot 'mens' maakt: ons wezen. Dat wezen laat zich onderscheiden van onze eigenschappen: gewicht, lengte, kleur, IQ, het al of niet aanwezig zijn van bepaalde ledematen of lichamelijke functies, karaktereigenschappen, etc. Die zijn allemaal belangrijk, maar niet wezenlijk. Wezenlijk voor de mens is dit vormprincipe, zijn ziel. Die hebben planten en dieren tot op zekere hoogte ook, maar de mens onderscheidt zich van hen door het vermogen van zijn ziel om het goede te kennen. Om aanspraak te maken op menselijkheid, hoeft dat vermogen nog niet actueel te zijn. Het hebben van de potentie het goede te kennen en daarnaar te handelen is voldoende. De uiteindelijke oorzaak van die potentie tot het goede was God, aldus Aristoteles. Het is aan de mens om naar dat goede te handelen, een voorbeeld te zijn en het goede via voortplanting te vermenigvuldigen.

Was Plato van mening dat de vrije wil slechts beperkt was door het stoffelijke, bij Aristoteles

De Stoïcijnen waren ervan overtuigd dat de vrije wil van mensen slechts tot het kwade kon leiden. De mens wordt pas vrij wanneer hij erkent gebonden te zijn aan de wetten van natuur en moraal en daarnaar te leven. Wat rest, is leven volgens Gods wil.

Paulus op de Areopagus (1515). Schilderij van Raphael, Royal Collection of the United Kingdom.

door vormprincipes, de Stoïcijnen waren ervan overtuigd dat de vrije wil van mensen slechts tot het kwade kon leiden. De mens wordt pas vrij wanneer hij erkent gebonden te zijn aan de wetten van natuur en moraal en daarnaar te leven. Wat rest, is leven volgens Gods wil. Zoals een van hen, Epictetus, het welsprekend verwoordde in zijn *Enchiridion*:¹⁰

*Leidt mij, O Oppergod, O mijn bestemming,
Ter plaatse die Gij mij hebt bereid,
Gewillig zal ik volgen, en al mocht ik falen,
Kwaad en zwak als ik vaak ben,
nochtans moet ik volgen.*

*Al wie geduldig aan Gods wil zich onderwerpt,
Hij toont zich wijs, erkennend Zijn gebod.*

Elementen van al deze ideeën zijn terug te vinden in het Nieuwe Testament. En de christelijke traditie is op die weg verder gegaan. Terwijl de

Grieken op zoek waren naar het wezen van de mens, en daarbij stuitten op een hen onbekende God, zo besloot Paulus hen te vertellen hoe die God zich in levenden lijve hier op aarde had geopenbaard (Handelingen 17: 23).

THOMAS VAN AQUINO

Aquino volgde Aristoteles door te stellen dat de ziel het vormende en actieve principe is van het lichaam. Als zodanig is ze er al in de "bevruchte eicellen" van Thomson. Het kan daarmee al aanspraak maken op het begrip *dignitas*, menselijke waardigheid – ook al heeft het nog niet de eigenschappen waarmee wij in een later stadium karakteriseren. Die eigenschappen kunnen helpen "bevruchte eicellen" dichter bij hun bestemming te brengen. En het verlies van bepaalde eigenschappen door het proces van veroudering en afsterving, doet niets af aan het menselijke dat de twee-eenheid van ziel en lichaam kenmerkt. Ook niet het verlies aan verstandelijke

vermogens. Want dat verstand is niet de essentie van de mens. Het is de potentie van een besef van goed en kwaad dat hier beslissend is, inclusief de wens of het vermogen daarnaar te handelen. Het uiteindelijke doel van de mens is deelhebben aan het Goede, God. God is de grond van ons zijn-in-de-wereld. In die zin kon Augustinus in zijn *Confessiones* schrijven dat Hij “dichter bij mij is, dan ik bij mezelf ben.” En Aquino sluit aan op wat Paulus zegt over de bestemming van ons aller leven: wanneer “God alles zijn zal in ons allen” (1 Kor. 15: 28).¹¹

NATUURRECHTELIJK DENKEN OVER DE MENS

Het spreekt niet vanzelf dat mensen de genoemde opvattingen over ‘de mens’ en ‘de menselijke waardigheid’ aanhangen. De korte indruk die ik hierboven heb gegeven van de ideeën die daarover door de tijd heen zijn ontwikkeld, mag daarvoor als bewijs dienen. Door gebruik te maken van ons redelijk vermogen kan echter wel iets over het wezen van de mens gezegd worden – als we daarvoor tenminste de moeite willen nemen, aldus Aquino in zijn *Summa Theologiae*. We moeten de mens willen zien als onderdeel van een groter gebeuren. Een gebeuren dat naast natuurwetten ook morele wetten, dat is: het natuurrecht, volgt.

Naast de rede is er iets dat nog veel dieper gaat, en dat ons de weg wijst richting het goede: ons geweten. Dat geweten bestaat niet van nature uit een uitgewerkt scala aan ethische waarheden (daarvoor is de rede nodig). Maar het is evenmin een *tabula rasa* (een onbeschreven blad). Elk mens bezit namelijk van nature een aangeboren neiging om gedrag te waarderen als goed dan wel kwaad. Via opvoeding, oefening, en reflectie kan dat geweten verder worden ontwikkeld. Evengoed kan het geweten door luiheid, verkeerde neigingen, kwade gewoonten, verkeerde

Fragment uit *De triomf van Thomas van Aquino* (1484), waarbij Thomas tussen Plato (aan zijn linkerhand) en Aristoteles (aan zijn rechterhand) is afgebeeld. Schilderij van Bonozzo Gozzoli, Musée du Louvre, Paris.

neigingen en foute redeneringen worden verstoort. Onnozelheid, onnadenkendheid, verkeerde raadgevingen, gewetenloosheid en kwade wil kunnen leiden tot gedrag dat tegen het natuurrecht ingaat.

Naast rede en geweten, is er nog iets dat nodig is om overeenkomstig het natuurrecht te leven: de liefde. Welke deugden waarin wij mensen ons ook weten te oefenen – en Aquino was de laatste om moed, rechtvaardigheid, matigheid en voorzichtigheid af te doen als onbelangrijk –, de liefde tot God en de naaste was voor hem richtinggevend. Zij doet afzien van het kwade en streeft het Goede na.

TEGEN DE LIBERALE ‘NEUTRALITEIT’

Hoewel rede en liefde in onze moderne samenleving nog altijd in hoog aanzien staan, is er de afgelopen eeuwen in toenemende mate scepsis ontstaan tegenover het geweten. In het gewe-

Wanneer we niet meer geloven dat de mens een wezen heeft, en haar wegstrepen tegen een aantal toevallige, minder passende, eigenschappen, zoals in het moderne liberale denken gebruikelijk is, is abortus en euthanasie voorstelbaar.

ten is de relatie tussen waarheid en normativiteit het innigst. Met de rede valt nog te twisten. De liefde kan vergeven. Maar het geweten is onverbiddelijk: het is goed of het is kwaad – een tussenweg is er niet. En met name de *gebildeten* onder ons (niet zozeer de ‘gewone man en vrouw’, maar vooral degenen die ervoor hebben ‘doorgeleerd’ en zijn gaan geloven in de maakbaarheid van alles in het leven, de samenleving en de wereld) hebben de neiging om het geweten te *overrulen* met hun eigen overwegingen van vrijheid, praktisch nut, planmatige aanpak, financieel gewin en, niet in het minst, het eigen geluk – de bevrediging van hun allerindividueelste ‘natuurlijke’ wensen, verlangens en gevoelens.

Dit moderne liberalisme heeft een politieke pendant. Ze wil niet *per se* beweren dat de opvattingen van het natuurrecht onwaar zijn. Ze waarschuwt slechts voor de politieke consequenties ervan, namelijk: dat zij de neiging heeft overtredingen van het natuurrecht via wetgeving te criminaliseren. Ze ontkent niet dat je redelijkerwijs tegen abortus kunt zijn of tegen euthanasie. Maar ze verzet zich tegen een verbod. Want dat zou een belemmering betekenen voor de vrij-

heid van individuen om op dit punt zelf te beslissen over leven of dood.

En daarmee zijn we terug bij liberalen als Dworkin, Rawls, Thomson en Singer. Zij beweren geen uitspraken te willen doen over de waarheid van het natuurrecht, maar willen wel de vrijheid om te handelen tegen het natuurrecht en haar opvatting van menselijke waardigheid in. En zij verwachten van mensen die vasthouden aan het alleszins redelijke denken van de klassiek-christelijke traditie dat zij hun vrijheid (helpen) legaliseren. Dit in het kader van een door hen veronderstelde ‘overlappende consensus’.

OOG VOOR DE GEVAREN

We moeten helaas concluderen dat een dergelijke redenering niet getuigt van veel historisch besef, laat staan dat ze de vrijheid van het geweten van klassieke christenen serieus neemt. Ieder rechtgeaard politicus, geschoold in het natuurrechtelijk denken, zal principieel tegen abortus en tegen euthanasie zijn, simpelweg omdat het vanuit zijn alleszins redelijke opvattingen moord is en een misdaad tegen de menselijke waardigheid.

Pas wanneer we niet meer geloven dat de mens een wezen heeft, en haar wegstrepen tegen een aantal toevallige, minder passende, eigenschappen, zoals in het moderne liberale denken gebruikelijk is, is abortus en euthanasie voorstelbaar. Maar tegen een dergelijke materialistische en utilitaire opvatting van de mens (als was ze inwisselbaar voor geld of onderdeel van allerlei nutsoverwegingen), zal de klassiek-christelijke natuurrechtsopvatting zich verzetten. En we volgen Kant wanneer we stellen dat geen enkel leven, hoe pril of afgetakeld ook, onderwerp mag worden van denken in termen van individueel of maatschappelijk nut. Dat zou een schending van

de menselijke waardigheid betekenen – en de indruk wekken dat vooral behoeftige mensen naar believen als een last kunnen worden afgedaan, aan hun lot worden overgelaten, hun gevoel voor eigenwaarde verliezen, en alleen al uit pure wanhoop naar hun levenseinde gaan verlangan.

Is het teveel gezegd wanneer ik stel dat een cultuur die haar gevoel voor menselijke waardigheid verliest, en in politiek en wetgeving ruimte geeft aan alternatieve overwegingen (individuele vrijheid en nut), mensen minder vertrouwen geeft, en, op termijn, minder overlevingskansen heeft? Ter illustratie tenslotte het volgende citaat uit

H.F. Kohlbrugge's *Vragen van een eenvoudig burgerman* (1854).¹²

“Wouter, als [jouw politieke tegenstander] hier in de sloot lag, zou je hem er dan uithalen?” zo vroeg een predikant. “Wel zeker, dominee,” antwoordde Wouter. “Maar Wouter, zou je dan niet denken: daar heeft hij nu zijn straf van God, – want als hij er weer uit komt, dan gaat hij weer verder met zielen te bederven?” “Nee,” antwoordde Wouter, “dat is voor zijn rekening; ik zou denken: het is een mens naar Gods beeld gemaakt.” Verheugd zei de predikant daarop: “Adieu, Wouter! God zegene u, – gij zijt geen zogenaamde Liberaal. Houd aan met alle vrouwen, in het gebed voor Kerk, Oranje en Vaderland. En God verhore ons in de dag der benauwdheid.”

¹ *Calvinisme en natuurrecht* (Amersfoort 1925), p. 2.

² Ik zie met spanning uit naar de dissertatie van mr. drs. Bas Hengstmengel, die op dit moment onderzoek doet naar de ontwikkeling in de visie van Dooyeweerd op het natuurrecht. Voor eerdere studies over de invloed van het natuurrecht in de gereformeerde traditie zie o.a.: Aza Goudriaan, *Reformed Orthodoxy and Philosophy, 1625-1750* (Leiden 2006); Stephen Grabill, *Rediscovering the Natural Law in Reformed Theological Ethics* (Grand Rapids 2006); John Witte, *Reformation of Rights. Law, Religion and Human Rights in Early Modern Calvinism* (Cambridge 2008); en David Van Druenen, *Natural Law and the Two Kingdoms: A Study in the Development of Reformed Social Thought* (Grand Rapids 2009).

³ Dworkin, *Life's Dominion: An Argument about Abortion, Euthanasia, and Individual Freedom* (New York 1993) en Rawls, *Political Liberalism* (New York 1993, 1996). Veel van wat in dit artikel over de waarde van het natuurrecht tegenover de argumentatie van het moderne liberalisme te berde wordt gebracht, is eerder al uitgebreid verwoord door de Rooms-katholieke rechtsgeleerde Robert P. George in diens *The Clash of Orthodoxies: Law, Religion and Morality in Crisis* (Wilmington 2002).

⁴ Zie *Political Liberalism* (New York 1993), p. 243, n. 32.

⁵ *Political Liberalism* (New York 1996), pp. lv-lvi, n. 31; zie ook Thomson, 'Abortion: Whose Right?' in *Boston Review* 20 (1995), pp. 11-15, aldaar p. 15.

⁶ 'Abortion: Whose Right?', p. 13.

⁷ *Practical Ethics* (New York 2011), pp. 72-78.

⁸ *After the Natural Law. How the Classical Worldview Supports Our Modern Moral and Political Values* (San Francisco 2016), pp. 262-263.

⁹ Geciteerd in *After the Natural Law*, p. 263.

¹⁰ Mijn vertaling.

¹¹ *After the Natural Law*, pp. 60-61.

¹² Met dank aan dr. Ir. Jan van der Graaf, die de betreffende passage aanhaalde in *De Waarheidsvriend* van 20 juni 2019.

In dit boekenschap staan boeken die je aan het denken willen zetten. Het gaat erom de werkelijkheid onder ogen te willen zien. Terwijl de standpunten in debatten duidelijk zijn, zwart of wit, blijkt de werkelijkheid vaak heel complex. Hoe behoud je een principieel verantwoorde stellingname en laat je tegelijk merken dat je aandacht hebt voor de concrete nood van mensen? Want christelijke politiek beoogt uiteindelijk een menswaardig beleid.

Door Jan Schippers en Jan Mark ten Hove, redactieleden

Taboes eerlijk bespreken, nuances willen zien

Abortus, schaamte en schuld. Wat vrouwen vertellen en waarom zij zwijgen

Renate Günter-Greene

Uitgeverij Aspekt, Soesterberg
2017; 176 blz.; prijs € 16,95

De hoofdmoot van dit boek bestaat uit dertien interviews. Twee experts reageren op vragen van de auteur. Daarna vertellen elf vrouwen hun verhaal over de abortus(sen) die korter of langer geleden plaatsvond(en). Ze delen hun overwegingen en twijfels daarbij. Ze kijken terug op de

situatie en omstandigheden waaronder zij de keuze voor abortus maakten. En ze vertellen hoe hun leven daarna verliep. Uit de levensverhalen wordt duidelijk dat abortus diep kan ingrijpen in een mensenleven. Voor de nood die een deel van de vrouwen na een abortus ervaart, is vrijwel geen publieke aandacht. Het is een taboe waarover men zwijgt. Want oog voor de reële gevolgen zou het recht van de vrouw op abortus aantasten. Maar het zwijgen over de gevolgen van abortus helpt niet, omdat vrouwen met hun problemen in de steek worden gelaten.

Ik haal een paar veelzeggende citaten aan. Eerst van een expert, prof. dr. Nikolaus Knoepffler uit Jena. Hij zegt onder meer: 'De maatschappij trekt abortus en de mogelijke gevolgen ervan in het

banale. Een embryo noemt men bijvoorbeeld een klompje cellen. Dat vergemakkelijkt misschien de beslissing voor de vrouwen, maar keert zich op den duur tegen hen. (...) Wanneer een vrouw zich er later van bewust wordt, dat zo'n uitdrukking niet juist is voor iets dat zich ontwikkelt, dat al na vier weken een kloppend hartje heeft, komt zij tot de conclusie dat zij onder verkeerde vooronderstellingen een abortus heeft laten verrichten.' [24] En deze opmerking zou iedere debater over abortus voor ogen moeten houden: 'Elke bagatelisering evenals elke overdrijving heeft zeer schadelijke gevolgen.' [28]

Uit de ervaringsverhalen geef ik ook twee korte inkijkjes. (De namen van de personen zijn gefingeerd.) Anna onderging in 1974 en in 1977 een abortus. Haar derde zwangerschap was ook ongepland, maar ze voelde zich depressief en ongelukkig bij de gedachte om ook deze te beëindigen. Ze kreeg een zoon en is daar tot op de dag van vandaag gelukkig mee, zo vertelt ze. 'Het is een bijzonder geschenk om het leven te mogen doorgeven, omdat het over de kwaliteit van de toekomst beslist. Een kind is ook altijd een belofte, iets diep menselijks. (...)'

'De laatste jaren houdt mijn eerste zwangerschap mij innerlijk opnieuw bezig. Dat heeft zeker ook te maken met een dieper gaande persoonlijke rijping. Misschien heb ik nu pas de kracht en de standing: hoe ouder ik word, des te afschuwelijker vind ik deze daad. Dat ik twee levens belet heb om zich te ontwikkelen. Dat er twee fantastische kinderen hadden kunnen zijn.' De volgende situatie speelt in 2011. Alexandra had nog een week de tijd om na te denken over de vraag of ze wel of geen abortus wilde. Ze zocht steun bij haar partner en vroeg wat hij vond. Het kind houden? Hij zei slechts: 'Jij helpt mijn plannen voor de toekomst om zeep. ... Jij moet het zelf weten. Maar als jij ervoor beslist, zijn mijn plannen naar de maan.' (68) Even ver-

der vertelt Alexandra over haar zwangerschapsconsultatie: 'Ik had het gevoel – en daarmee wil ik niemand iets in de schoenen schuiven – dat ik ongewenst was: 'wanneer jij het kind wilt hebben, daar is de deur, zoek ergens anders hulp. Neen? Dan zijn hier het formulier en de stempel'. Niemand vroeg of ik het kind misschien graag wilde houden.' (70)

Renate Günther-Greene heeft haar boek geschreven op basis van een onderzoeksproject in Duitsland. De situatie in beide landen rondom abortus is niet helemaal gelijk. Zo verschilt de insteek van de abortuswetgeving en hanteert men in Duitsland de 12-wekengrens, terwijl in Nederland tot de 24e week van de zwangerschap abortus is toegestaan. Een ander onderscheid is dat het aantal abortussen per 1000 vrouwen tussen de 15 en 45 jaar in Nederland op 8,6 ligt, terwijl dit cijfer in Duitsland 5,0 is (peiljaar 2015). Maar de verhalen van de vrouwen uit de praktijk van alledag zijn wel vergelijkbaar. Ook het appel van één van de geïnterviewde experts, die zegt dat wij ons moeten realiseren dat in een maatschappij waarin abortus geldt als politiek opportuun en als feministische verworvenheid, de neiging bestaat om negatieve gevolgen van abortus te ontkennen of te verdringen (37). Dat geldt zondermeer ook voor Nederland. 'In een samenleving waarin een op de zeven zwangerschappen door een abortus wordt afgebroken, kun je abortus niet wegzetten als onbelangrijk', schrijft Arthur Alderliesten in het nawoord bij de Nederlandse vertaling. In Nederland kampen tussen de 5000 en 10.000 vrouwen jaarlijks met post-abortus problematiek, in lichtere of zwaardere vorm. Het kan dan gaan om tijdelijke, emotionele klachten, eet- en slaapproblemen, om gevoelens van schuld, schaamte en spijt, tot ernstige psychiatrische problemen, zoals depressie of posttraumatische stressstoornis. Maar daar lees of hoor je zelden over in de media.

De auteur schrijft ook vanuit haar eigen ervaring. Zij hoopt dat dit boek helpt om een maatschappelijke discussie op gang te brengen over de taboes rondom abortus. De indringende en schrijnende levensverhalen zouden ieder welkend mens op z'n minst aan het denken moeten zetten, tot welke politieke partij of levensbeschouwelijke overtuiging men zich ook rekent. Dat de bundel niet is geschreven vanuit een pro-life-standpunt of een christelijke levensovertuiging is daarbij naar mijn bescheiden oordeel eerder een voordeel dan een nadeel. Het toont dat je helemaal geen christen hoeft te zijn om kritische vragen te stellen bij de Wet Afbreking Zwangerschap die in Nederland slechts incidenteel aan een evaluatie wordt onderworpen

en al bijna 40 jaar ongewijzigd is gebleven, terwijl zo onderhand toch wel duidelijk is dat de wetgever in 1981 met het begrip 'noodsituatie' iets anders op het oog had dan de extreem flexibele interpretaties die daar vandaag de dag aan worden gegeven. Kortom: ik beschouw het als een zeer goed initiatief dat de VBOK het boekje *Tabu Abtreibung* in het Nederlands heeft laten vertalen. Hopelijk blijft deze vereniging dat ook in de toekomst doen. Want niet alleen het maatschappelijk debat, maar ook onbedoeld zwangere meisjes en vrouwen zijn niet gediend met het verzwijgen van de gevolgen van een beleid dat blind voort vaart volgens de tunnelvisie van een schijnoplossing.

JAS

**Law and Prevention
of Abortion in Europe**
Grégor Puppinck (red.)

Sallux Publishing, 2018
292 blz. Prijs € 25,00

Deze studie over abortus verscheen in 2016 in de Franse taal. De Engelstalige editie maakt deze toegankelijk voor veel meer lezers. Een mooi gezamenlijk initiatief van het European Centre for Law and Justice en Sallux, de ECPM-Foundation. Het boek benadert het abortusvraagstuk niet vanuit een zwart-wit tegenstelling tussen 'het recht op abortus van de vrouw' versus 'het recht op leven van het nog niet geboren kind'. Wel wordt een diepteboring gedaan naar oorzaken en gevolgen van abortus, waarbij gebruik wordt gemaakt van veel recent

wetenschappelijk onderzoek. Op basis daarvan bevelen de auteurs aan om abortus niet langer te benaderen als een abstract recht op vrije keuze, maar te behandelen als een sociaal, maatschappelijk en volksgezondheidsprobleem, dat vraagt om een preventief beleid.

De auteurs verwijzen naar mevrouw Simone Veil die indertijd als lid van de Assemblée Nationale, het Franse parlement, weigerde om akkoord te gaan met abortuswetgeving die uitging van de idee van het 'recht op abortus'. Zij was wel bereid om in een compromis tot het uiterste te gaan: zij wilde abortus alleen tolereren als een uiterste mogelijkheid, wanneer er in bepaalde omstandigheden geen andere uitweg meer mogelijk bleek.

Maar in de praktijk blijkt het leven taaier dan de leer. Hoewel de wetgeving in de meeste Europese landen uitgaat van abortus als laatste uitweg wanneer de zwangere vrouw in een ernstige noodsituatie verkeert – zo ook in Nederland, heeft de ontwikkeling in de afgelopen veertig jaar geleid tot een enorm ruime, zo niet permis-

sieve praktijk. Daardoor is abortus allang niet meer een getolereerde praktijk (ook al is het niet goed, het mag indien noodzakelijk), maar veeleer wordt abortus gerekend tot de private vrijheid van de vrouw om ervoor te kiezen (als het kindje zich op een ongewenst moment in mijn leven aandient, dan wordt het prille leven in de kiem gesmoord).

Maar dit is zeker niet de enige wijziging, zo betoegen de auteurs in deze bundel. Als een rijtje dominostenen is er veel meer omgevallen of gaan schuiven. Het recht op leven wordt sterk gerelativeerd, waardoor de staat zich niet langer hoeft in te zetten voor de bescherming van het kwetsbare, ongeboren leven. De vrijheid van geweten wordt gebruuskeerd, als blijkt dat sollicitanten met gewetensbezwaar tegen het begeleiden en uitvoeren van abortus een baan in een ziekenhuis wordt geweigerd. De vrijheid van demonstratie wordt beperkt voor anti-abortusdemonstranten, ook als ze beslist niet agressief zijn, maar bijvoorbeeld in een groep gaan bidden bij een abortuskliniek. Er wordt geaborteerd op basis van geslacht, want anders zou het niet zo zijn dat een ongeboren meisje een hoger risico loopt om geaborteerd te worden dan een ongeboren jongetje. En in sommige landen heeft een ongeboren kindje met een (verhoogd risico op een) ziekte of beperking zoals bijvoorbeeld het syndroom van Down, vrijwel geen kans om het levenslicht hier op aarde te mogen zien.

Omdat in Nederland veel te weinig onderzoek wordt gedaan naar het functioneren van de Wet Afbreking Zwangerschap en de daarop gebaseerde abortuspraktijk, heeft dit boek veel te bieden. Gegevens uit verschillende Europese landen worden met elkaar vergeleken. Dat biedt inzicht, bijvoorbeeld als het gaat om risicofactoren. In Frankrijk liggen de belangrijkste oorzaken voor een abortus in de al of niet emotionele instabiliteit van de aanstaande moeder, haar so-

ciaal (economische) kwetsbaarheid en wanneer er sprake is van een verbroken relatie of scheiding. Zou dat in Nederland heel anders zijn? Een volgende vraag is of seksuele educatie helpt om ongewenste zwangerschap te voorkomen. In landen waar dat uitgebreid wordt gedaan en ook voor scholen verplicht is (Frankrijk, België en Zweden), blijkt het aantal tienerzwangerschappen hoger te zijn, dan bijvoorbeeld in Italië waar seksuele voorlichting op scholen niet verplicht is. Helpen voorbehoedsmiddelen? Ondanks de bredere verspreiding en beschikbaarheid is het abortuscijfer in de afgelopen decennia per levendgeborenen gestegen, niet gedaald.

Ook is abortus lang niet zo onschadelijk of vrij van risico's en pijn, als wel wordt gesuggereerd. Een vrouw die een abortus heeft ondergaan, loopt een hoger risico op een slechtere gezondheid, miskramen, verslaving, sterfte of suïcide. Dat pleit voor het uitdragen van de zwangerschap, ook al moet worden beseft dat ook dat niet altijd gemakkelijk zal zijn, zeker wanneer de omstandigheden waarin de zwanger vrouw leeft belabberd zijn. Maar aan die omstandigheden zou wellicht met hulp en ondersteuning iets kunnen worden gedaan. En wanneer 75 procent van de vrouwen die een abortus onderging, verklaren dat zij aangezet of geprest werden tot een abortus, dan moet dat politici en beleidsmakers toch op de een of andere manier aan het denken zetten. Zeker wanneer je de idee van vrije autonomie van de vrouw hoog in het vaandel voert. Vandaar het pleidooi in deze bundel om de focus van het beleid te wijzigen en het voorkómen van abortus als centraal doel te formuleren.

In deze editie zijn vier hoofdstukken toegevoegd met informatie over de wetgeving, praktijk en ontwikkelingen m.b.t. abortus in Frankrijk, Duitsland, Italië en Polen. Het notenapparaat toont de vindplaatsen van gegevens en onderzoeken. De

thematische index vergroot de toegankelijkheid. Kortom, een musthave voor beleidsmakers en werkers in de (moeder en kind)-gezondheidszorg die meer willen weten over de gevolgen

van het huidige 'neoliberale' abortusbeleid en de ondeugdelijke argumentaties die ter rechtvaardiging daarvan te berde worden gebracht.

JAS

**Euthanasie:
waarom niet?
Pleidooi voor nuance
en niet-weten**
Marc DeSmet

Uitgeverij Lannoo, 2015;
320 blz., € 20,99

Sinds 1993 is Marc DeSmet palliatieve zorgarts in het Jessa ziekenhuis te Hasselt. Zijn basisstelling voor dit boek is dat er iets essentieels ontbreekt in het maatschappelijk debat over euthanasie: nuance.

Tussen 2007 en 2013 nam het aantal euthanasiegevallen bij onze zuiderburen sterk toe: van 1,9 naar 4,6 procent van alle overlijdens. Het dagblad *De Morgen* schreef over een voortschrijdend proces van maatschappelijke acceptatie van euthanasie in Vlaanderen. De auteur betwist de vanzelfsprekendheid van euthanasie. Noch voor de zieke, noch voor de arts, noch voor de naaste familie is euthanasie een soort van evidentie. Maar ook niet voor de samenleving. DeSmet pleit ervoor de vraag te blijven stellen: doe je euthanasie wel of niet? En als je het doet, hoe doe je het dan goed? Met wettelijke zorgvuldigheid kun je niet volstaan. Maar ook als je er niet voor kiest, waar doe je dan goed aan? Wat is goede zorg voor de lijdende mens? Weten we nog wel raad met het lijden? Willen we om economische redenen niet meer ten einde toe zorgen voor dementerenden en voor (terminaal) zieken? Dit zijn indringende vragen die Marc

DeSmet op een integere en invoelende wijze bespreekt. Zijn intentie om recht te doen aan de complexiteit van de werkelijkheid proef je in zijn overwegingen, beschrijvingen en conclusies. Ook al schaar ik mij niet onder de voorstanders van wettelijk toegestane euthanasie, je merkt aan alles dat deze arts echt weet waarover hij schrijft. Hij slaagt erin de zwart-wit tegenstellingen in het debat te overstijgen door vragen te blijven stellen. Zoals: wat doen we met ons probleem om lijden niet alleen te bestrijden, maar ook een plaats te geven? Is er geen sprake van onderliggende geestelijke stuur- en uitzichtloosheid? Soms schrijft DeSmet eerlijk op dat hij zelf ook niet weet wat in een bepaalde situatie het beste is. Waarmee hij weer niet wil zeggen dat hij 'niets' weet of in besluiteloosheid vervalt. De auteur deelt zichzelf niet in bij de voor- of tegenstanders van euthanasie, maar beschouwt zich – zo valt impliciet te lezen – als een 'middenstander'. Soms is hij medestander van de ene, dan van de andere groep. Maar soms acht hij het nodig om intern weerstand te bieden. Zelf voert hij geen euthanasie uit, maar hij begeleidt wel zijn patiënten die daarvoor hebben gekozen. Mogelijk is deze tussenpositie te verklaren vanuit de jezuïtische achtergrond van DeSmet. Een andere verklaringsgrond lijkt mij te liggen in zijn diepgaande reflectie op zijn langdurige medische ervaring.

Het boek telt 15 hoofdstukken die elk een nuance bespreken. Het zijn overpeinzingen die zelfstandig leesbaar zijn. De vertogen zijn soms best van een pittig niveau, maar vaak voorzien

van toegankelijke, illustratieve schetsen uit de medische praktijk. Kun je over een complexe zaak als euthanasie wel een uitgesproken duidelijke mening hebben? Die vraag loopt als een rode draad door heel het boek. Voor DeSmet is het bijvoorbeeld onduidelijk hoe een generatie na ons over dertig jaar zal oordelen. Zal men zich later verbazen over de weerstand tegen euthanasie op religieuze gronden? Of juist klagen: hoe heeft men toen niet gezien dat dit tot grote misbruiken zou leiden?

DeSmet bekritiseert het denken vanuit individuele zelfbeschikking. Hij gelooft niet dat euthanasie een individuele daad is die helemaal geen effect zou hebben op anderen. Zonder verbinding, communicatie en wederzijdse betrokkenheid met anderen wordt zelfbeschikking onmenselijk zo is zijn stelling.

Als deskundige gaat hij uitgebreid in op sedatie. Hij onderscheidt dit duidelijk van euthanasie en wil het ook geen 'slow euthanasia' genoemd hebben. Interessant is wat hij schrijft over de verhouding van palliatieve zorg en euthanasie. DeSmet onderscheidt drie visies: ze kunnen zich verhouden als vijanden, als burens of als vrienden. De eerste 'dogmatische' visie is dat palliatieve zorg euthanasie uitsluit en moet voorkomen. De tweede 'pragmatische' visie beschouwt de twee als complementair, wat de keuze is van DeSmet. De derde 'programmatische' visie sluit palliatieve zorg niet uit, maar zoekt tegelijk actief naar de toepassing en uitbreiding van de wettelijke mogelijkheid van euthanasie en van patiëntenrechten. Men zegt daarbij te streven naar een absoluut respect voor de wil van de zieke.

De auteur stelt dat het pleidooi voor euthanasie gezien kan worden tegen de achtergrond van het verzet tegen lijden dat breed in onze samenleving leeft. We zoeken naar uitwegen om het lijden te stoppen, zodat we het niet hoeven te

verdragen. We noemen het ondraaglijk lijden, maar doen we dat niet te snel, te lichtzinnig? Vragen die dringen tot nadenken, tot reflectie. DeSmet laat zich kritisch uit over het managementdenken in de zorg, benoemt en bespreekt de (negatieve) gevolgen ervan voor de kwaliteit en menselijkheid van de zorg. In zijn ogen is het grootste actuele ethisch zorgprobleem niet euthanasie, maar het gebrek aan verpleegkundigen en zorgkundigen in ziekenhuizen, verpleeghuizen en woonzorgcentra [218]. De politieke oplossing om euthanasie 'netjes te regelen' leidt volgens hem tot nadruk op regelethiek, met haar procedures, papieren en protocollen. Nieuw farizeïsme noemt hij dit. Voor politici zou het levenseinde vooral veel zorg moeten oproepen en een beetje euthanasie. Helaas is het vaak omgekeerd. Euthanasie is dan een compensatie voor de afwezigheid van goede zorg.

In een van de hoofdstukken vergelijkt DeSmet de debatten over en omgang met euthanasie in Nederland, België en Frankrijk met elkaar. Boeiend om te lezen hoe historie en cultuur doorwerken in de gekozen wettelijke regelingen rondom palliatieve zorg en euthanasie en de omgang daarmee in de praktijk.

Het slothoofdstuk gaat over christelijke taal. Is die achterhaald in een geseculariseerde samenleving? Zeker niet. DeSmet laat dat met spreken de voorbeelden merken. Als protestant merk ik wel dat zijn overwegingen in dit hoofdstuk sterk gekleurd zijn door de katholieke theologie. Een sterk aforisme vond ik deze: Je sterft zoals je geleefd hebt.

Al met al bieden de vijftien nuanceringsstukken veel stof tot overdenking en overweging. Ook tot aanscherping en verduidelijking van de argumentatie. En vooral tot meer begrip voor de complexiteit van de zorg voor de lijdende medemens. Met zijn nuances verrijkt en verdiept Marc

Mededeling voor ZICHT-lezers

Als adresdrager heeft u bij dit Zichtnummer de jaarlijkse acceptgiro ontvangen. Deze kunt u gebruiken voor het overmaken van een gift ten behoeve van het tijdschrift Zicht. De redactie hoopt dat u dit tijdschrift met plezier leest. Uw reactie op inhoud en vormgeving verwelkomen wij op het emailadres wi@sgp.nl.

Studiemiddag Populisme donderdag 14 november

In samenwerking met Sallux en de Eurofractie SGP wordt DV op donderdagmiddag 14 november in het Europees Parlement te Brussel een studiemiddag belegd over het populisme met als leidende vraag hoe wij dit fenomeen vanuit christelijk perspectief beoordelen. De voertaal van deze bijeenkomst is Engels. Wie geïnteresseerd is in dit thema en de studiemiddag zou willen bijwonen, kan dit aangeven door contact met ons op te nemen via wi@sgp.nl of 010 7200 785. De zaalruimte is beperkt.

Guidolezing woensdagavond 20 november

In het bijzonder wordt u geattendeerd op de Guidolezing DV op woensdagavond 20 november door prof. dr. ir. W. de Vries over de vraag: Kunnen wij tien miljard mensen duurzaam voeden? Een boeiend en actueel thema! Meld u aan via de website wi.sgp.nl. Graag tot ziens in Woerden!

Voor extra steun aan het werk van het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP, is uw vrijwillige bijdrage hartelijk welkom op IBAN NL04 RABO 0310 5325 82 ten name van Guido de Brès-Stichting. Deze heeft een ANBI-status, dus uw gift is fiscaal aftrekbaar. Wilt u bij elektronische betaling het betalingskenmerk meegeven?

Bij voorbaat dank!

Drs. Jan A. Schippers
Directeur Guido de Brès-Stichting

DeSmet het debat. Hij waarschuwt voor heet-hoofdigheid. Je hoeft zijn 'middenpositie' niet over te nemen, om dit een goed en bruikbaar boek te vinden, zeker voor mensen die werken in de zorg en in het (ouderen)pastoraat. Wanneer je zijn overwegingen serieus in je eigen be-

schouwing en visie meeneemt, wordt het pleidooi enerzijds genuanceerder, anderzijds ook sterker. En hopelijk vooral beter verstaan door degenen die een andere levensbeschouwing zijn toegedaan.

JAS

Opstaan in het Lloyd Hotel

Lodewijk Asscher

Uitgeverij Podium, 2019, 240 blz.; € 22,50.

Menig partijleider heeft de afgelopen jaren een boek geschreven om daarin verantwoording af te leggen van keuzes. In dit voorjaar verscheen 'Opstaan in het Lloyd Hotel', geschreven door PvdA-leider Lodewijk Asscher. De titel verwijst naar een locatie in Amsterdam, waar de fractievoorzitter van de sociaaldemocraten -en rechterhand van de premier in het kabinet-Rutte II- regelmatig aanschoof om te spreken met intimi. Het woord 'Opstaan' heeft niets te maken met een overnachting in het hotel, maar verwijst naar de klap die de PvdA kreeg bij de vorige Tweede Kamerverkiezingen. De regeringspartij verloor bijna driekwart van de 38 zetels en kwam uit op 9 zetels. Aan Asscher de taak om de sociaal-democratische motor weer aan de praat te krijgen.

Asscher vertelt over zijn jeugd, zijn periode als wethouder van de hoofdstad, ontmoetingen met PvdA-prominenten Wim Kok en Eberhard van der Laan en zijn overstap naar Den Haag. Over de aanloop naar het Haagse avontuur wor-

den vele bladzijden volgeschreven, des te opmerkelijker is het dat er maar weinig papier is gebruikt over Asschers periode als minister van Sociale Zaken. De ongemakkelijkheid druipt bijna van de pagina's. Enerzijds de kans om met de PvdA het land te hervormen, anderzijds de wurggreep van de VVD. En dat alles met een financiële crisis die dagelijks in de nek hijgt.

Ik keek vooraf het meest uit naar hoofdstuk vier: een ander verhaal. Helaas viel juist dit deel van Asschers boek nogal tegen. Na een tirade tegen het neoliberalisme -waarom beginnen met het verhaal van de ander?- volgt er geen eigen verhaal, maar een uiteenzetting van begrippen als 'vrijheid om te leven', 'bestaanszekerheid', 'verbondenheid'. Tja. Vervolgens worden enkele ideeën besproken, om mee aan de slag te gaan, zoals meer publieke banen, democratisering en aanpak van de woningmarkt. Laten dit nou net de 'linkse onderwerpen' zijn die in de twintigste eeuw juist decennialang door de PvdA zijn behartigd, maar vanaf de Paarse kabinetten door haar zijn verkwanseld. Wat mij betreft hadden de 235 bladzijden met de helft ingekort kunnen worden. Juist voor iemand die zo'n prominente positie bekleedt heeft, verwacht je meer reflectie op het verleden, heldere ideeën voor de toekomst of interessante inkijkjes in het politieke bedrijf. Een magere voldoende voor de terugblik, een onvoldoende voor de stip op de horizon en (het gebrek aan) nieuwswaardigheid.

JMtH

Zorg rond levenseinde

Het Joodse volk is voor ons niet zomaar een volk. Israël helpen is een:

- Gebedszaak
- Hartezaak
- Erezaak
- Noodzaak

*Help ons daarom
Israël helpen in
het Shaare Zedek
Ziekenhuis te
Jeruzalem*

In 2018 kwamen ruim 1000 patiënten in aanmerking voor palliatieve zorg. Van hen werd 30% poliklinisch behandeld, 70% werd in de eindfase van het leven voor korte of langere tijd opgenomen.

Omdat euthanasie in het SZMC volstrekt taboe is, behandelingskosten in de eindfase van het leven niet altijd worden vergoed en boven-budgettaire opnames in het geheel niet, doet het SZMC een beroep op de vrijgevigheid van haar sponsors. Laat deze zorg rond het levenseinde ook onze zorg zijn. Wij streven ernaar in 2019 een bedrag van € 500.000 voor dit goede doel op te halen.

**Shaare
Zedek**

T 0184-612632 | M 06-51236636 (b.g.g) | E info@shaarezedeek.nl
NL51 INGB 0004 2954 26 | NL74 ABNA 0436 4270 60 | t.n.v. Stichting Shaare Zedek

DONEER ONLINE: WWW.SHAAREZEDEK.NL

Wij zijn *meer* dan ons brein

Volgens sommige hersenonderzoekers is de mens niet meer dan de grijze massa bovenin zijn schedel. "Wij zijn ons brein". Niet alleen Dick Swaab stelde dit in zijn boek met gelijkname titel, in Amerika waren er al eerder vooraanstaande wetenschappers met eenzelfde geluid. Alles wat wij denken, voelen of doen is terug te voeren op de activiteit van de grijze cellen. Extreem uitgedrukt: als uw brein op sterk water gezet zou worden en nog helemaal actief gehouden zou kunnen worden, zou u hetzelfde denken en ervaren als anders.

Ik ben het daar hartgrondig mee oneens, en gelukkig ben ik niet de enige in de psychologie en hersenwetenschap. Een menselijk persoon kun je niet reduceren tot zijn hersenen. Jawel, wat we denken, voelen en doen wordt aangestuurd vanuit onze bovenkamer, zonder twijfel. Maar we zijn om twee redenen méér dan ons brein.

Ten eerste: die bovenkamer staat in een voortdurende wisselwerking met de rest van ons lichaam en met onze omgeving. We weten tegenwoordig dat zelfs onze darmen invloed hebben op onze hersenen, en dat sporten goed is voor het brein. Sociale contacten hebben daarnaast een sterk effect op wie wij zijn. Dat is uiteraard al sinds mensenheugenis bekend, getuige het aloude adagium "Zeg mij wie uw vrienden zijn..."

Ten tweede: er bestaat ook nog zoiets als de geest, de psyche. Deze is wel tijdens het leven van een mens onlosmakelijk aan het functioneren van onze hersenen verbonden, maar moet op een ander niveau van beschrijving begrepen worden. De psychologie kent meer begrippen dan alleen "patronen van hersenactiviteit". Die begrippen, zoals "invoelingsvermogen" en "persoonlijkheid", zijn nodig om de mens te begrijpen.

Hoewel we een zekere mate van autonomie hebben, is die niet absoluut. Wij, en onze hersenen, verkeren niet in een vacuüm, maar zijn onderdeel van een groter geheel.

André Aleman

Hoogleraar cognitieve neuropsychologie aan het Universitair Medisch Centrum Groningen

Zicht

- Zicht, 45e jaargang (2019) nr. 3
- ISSN 0167-2150
- Het tijdschrift Zicht is een uitgave van de Guido de Brès-Stichting, het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP.
- Zicht stelt zich ten doel de bevordering van een wetenschappelijk verantwoorde benutting op actuele politieke en maatschappelijke ontwikkelingen, in het licht van de bijbelse grondslagen en reformatische levensbeschouwing. Het tijdschrift is opiniërend en thematisch van karakter.

Redactie

- Dr. J.O. van de Breevaart
- A. van Dijk MSc
- H. Krooneman MA
- B. Provoost MSc
- Drs. J.A. Schippers (secretaris en eindredacteur)
- Dr. K. van der Zwaag (voorzitter)

Adviesraad

- Ing. J.J. van Burg MSc
- Mw. R.A. Hoogendoorn-Heijboer
- J.M. ten Hove MA
- Dr. ir. H. Kievit
- Drs. J.D. Veldman
- Drs. P.J. Verheij RA

Redactieadres

Wetenschappelijk Instituut
voor de SGP
Dinkel 7, 3068 HB Rotterdam
E-mail: wi@sgp.nl
Internet: wi.sgp.nl

Bestuur Guido de Brès-Stichting

- Dr. R. Bisschop
- Mr. drs. J. van den Brink
- Dr. ir. J.S. van den Brink (secretaris)
- Dr. A. Goudriaan
- Mr. A. Klaassen (voorzitter)
- Ir. L. de Kragt
- Prof. dr. ir. W. de Vries
- Mw. dr. H. Westerman-Dannenberg
- J.J. Zoeteman RA (penningmeester)

Bijdragen en auteursrechten

- Lezersbijdragen zijn van harte welkom. Graag vooraf auteursrichtlijnen en informatie over het redactiebeleid opvragen via het redactieadres.
- De auteursrechten voor de bijdragen in dit tijdschrift berusten bij de uitgeefster. Auteurs schrijven op persoonlijke titel.
- Aanbevolen citeerwijze: Zicht, 2019-1, p. 1

Recensies

- Boeken ter recensie zenden aan het bovengenoemde redactieadres.
- Ter recensie aangeboden boeken worden niet geretourneerd.

Vormgeving en druk

Grafisch centrum De Toren BV
te Nijkerk

Abonnementen

- De prijs voor een jaarabonnement bedraagt € 21,50 (vier nummers); studenten/SGP-j leden € 12,50. De prijs van een los nummer is € 7,00 (excl. verzendkosten).
- Guido-donateurs zijn automatisch abonnee van Zicht. De minimumdonatie bedraagt € 50,00 per jaar; studenten/SGP-j leden € 25,00. Naast het tijdschrift Zicht ontvangen donateurs alle overige publicaties van het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP.
- Een abonnement kan elk kwartaal ingaan. Abonnementen en donateurschappen worden jaarlijks automatisch verlengd, tenzij voor 1 december een schriftelijk bericht van opzegging bij de administratie is ontvangen.

Advertenties

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar.
E-mail: wi@sgp.nl

Abonnementenadministratie

- Wetenschappelijk Instituut voor de SGP
t.a.v. mw. B.B. van der Elst-de Weerd
Dinkel 7
3068 HB Rotterdam
telefoon 010-7200785
E-mail: wi@sgp.nl
- IBAN: NL04 RABO 0310 5325 82
t.a.v. Guido de Brès-Stichting
te Rotterdam

Guido de Brès-Stichting

Wetenschappelijk Instituut SGP

Van der Spek

Financiële Diensten

DUIDELIJK

Gratis Intake gesprek

**Gratis aankoop-
begeleiding**

**Scherpe rente bij
Nederlandse en
Duitse banken**

Herenweg 42 * Postbus 54 * 2750 AB * Moerkapelle
tel: 079-5931241
e-mail: info@spekadvies.nl * www.spekadvies.nl

Wanneer ouderen naar een verpleeghuis gaan, zijn hun kinderen niet zelden verbaasd wanneer vanuit het verpleeghuis wordt gevraagd wat zijzelf nog voor hun ouders kunnen betekenen. De verantwoordelijkheid voor goede zorg voor ouderen kun je niet afschuiven op 'de sector' (...). Ouderen zijn van ons allemaal en doen een beroep op ons verantwoordelijk handelen, vooral als het je ouders zijn.

Arthur Alderliesten

Zie het artikel op **pagina 23**

Guido de Brès-Stichting
Wetenschappelijk Instituut SGP